

RiMe

Rivista dell'Istituto di Storia dell'Europa Mediterranea

ISBN 9788897317265

ISSN 2035-794X

numero 16/1, giugno 2016

Arquitectura i poder a la Lleida del segle XIII

Francesc Fité

DOI: 10.7410/1192

Direttore responsabile

Antonella EMINA

Direttore editoriale

Luciano GALLINARI

Segreteria di redazione

Esther MARTÍ SENTAÑES

Comitato di redazione

Grazia BIORCI, Maria Eugenia CADEDDU, Monica CINI, Alessandra CIOPPI, Riccardo CONDRÒ, Gessica DI STEFANO, Yvonne FRACASSETTI, Raoudha GUEMARA, Maria Grazia KRAWCZYK, Maurizio LUPO, Alberto MARTINENGO, Maria Grazia Rosaria MELE, Maria Giuseppina MELONI, Sebastiana NOCCO, Michele M. RABÀ, Riccardo REGIS, Oscar SANGUINETTI, Giovanni SERRELI, Giovanni SINI, Luisa SPAGNOLI, Patrizia SPINATO BRUSCHI, Federica SULAS, Massimo VIGLIONE, Isabella Maria ZOPPI

Comitato scientifico

Luis ADÃO DA FONSECA, Sergio BELARDINELLI, Michele BRONDINO, Lucio CARACCILO, Dino COFRANCESCO, Daniela COLI, Miguel Ángel DE BUNES IBARRA, Antonio DONNO, Giorgio ISRAEL, Ada LONNI, Massimo MIGLIO, Anna Paola MOSSETTO, Michela NACCI, Emilia PERASSI, Adeline RUCQUOI, Flocel SABATÉ i CURULL, Gianni VATTIMO, Cristina VERA DE FLACHS, Sergio ZOPPI

Comitato di lettura

In accordo con i membri del Comitato scientifico, la Direzione di RiMe sottopone a referee, in forma anonima, tutti i contributi ricevuti per la pubblicazione

Responsabile del sito

Claudia FIRINO

RiMe – Rivista dell'Istituto di Storia dell'Europa Mediterranea (<http://rime.to.cnr.it>)

Direzione: via S. Ottavio, 20 -10124 TORINO -I

Tel. +39 011670 3790 -Fax +39 0118124359

Segreteria editoriale: via G.B. Tuveri 128 -09129 CAGLIARI -I

Telefono: +39 0704036 35 / 70 -Fax: +39 070498118

Redazione: rime@isem.cnr.it (invio contributi)

Special Issue

Auctoritas e istituzioni (XII - XV secc.)

Esther Martí Sentañes - Karen Stöber
a cura di

RiMe 16/1

Auctoritas e istituzioni (XII-XV secc.)

a cura di
Esther Martí Sentañes - Karen Stöber

Indice

Esther Martí – Karen Stöber <i>Introducción</i>	5-8
Jesús Brufal <i>La Auctoritas en la Frontera Superior de al-Ándalus a través del estudio de la arquitectura</i>	9-30
Francesc Fité <i>Arquitectura i poder a la Lleida del segle XIII</i>	31-64
Andrea Pala <i>La produzione artistica nel regno di Arborea tra potere giudicale e Ordini mendicanti (XIII-XIV secolo)</i>	65-85
Karen Stöber <i>Negociando Auctoritas en el monasterio: de reyes, abades y Dios</i>	87-106
Javier Terrado Pablo <i>Lengua y autoridad en las comunidades aragonesas medievales. Los actos declarativos y comisivos.</i>	107-120
Isabell Grifoll <i>«Auctoritas» i «Utilitas» pública de la Poesia (c. 1393-1413)</i>	121-158
Esther Martí Sentañes <i>Entre autoridad y potestad: la ciudad de Lleida en las cortes del siglo XV</i>	159-189

Arquitectura i poder a la Lleida del segle XIII. Preamble

Francesc Fité Llevot
(Universitat de Lleida)

Resum

La conquesta de Lleida en el 1149, suposà la dominació d'una ciutat totalment islamitzada en la que no restaven gairebé vestigis visibles d'èpoques anteriors (sobretot d'època romana-visigoda). La història de la ciutat s'inscriu en un context de transformació i d'eliminació de tot vestigi islàmic i, alhora, d'assentament dels nous poders que l'acabaren convertint en una ciutat plenament feudal. Aquest procés ple de canvis s'endegà a la segona meitat del segle XII, emperò es consumà al segle XIII. Tot i que es reaprofitaren barris i cases musulmanes, la pauta general fou la d'introduir una nova arquitectura que proclamés el poder cristià instaurat. Les esglésies parroquials, que en molts casos substituïren mesquites-oratori de barri, adoptaren un model romànic propi del segle XIII.

Paraules clau

Arquitectura; Conquesta; Lleida.

Abstract

The conquest of Lleida in 1149 signified the domination of an entirely islamised city in which standing remains of earlier periods, and in particular of the Roman-Visigothic period) were barely visible. The post-conquest history of the city, especially during the 12th and 13th centuries, is characterised by the transformation and elimination of all Islamic vestiges, and its simultaneous transformation by the new powers into a feudal city. Although some houses and parts of the Islamic city were preserved, the general tendency was the introduction of a new architecture that proclaimed the reinstated Christian power. The parish churches, which in many cases replaced the mosques or oratories, adopted a Romanesque model characteristic of the thirteenth century.

Keywords

Architecture; Conquest; Lleida.

1. Introducció

L'any 1149 era conquerida la ciutat de Lleida del domini islàmic i s'endegava un procés de transformació de la ciutat que va culminar en la centúria següent, en ple segle XIII¹. L'antiga *Ilerda* romana, sobre la qual són pocs els coneixements que posseïm², tot i els estudis arqueològics, passà a mans musulmanes cap al 719-720 i s'acabà convertint en una ciutat totalment islàmica en la seva configuració urbanística i desplegament de l'arquitectura del poder³. Pel que sabem per les fonts, fonamentalment cristianes, i per l'arqueologia, la ciutat s'encimbellà per motius defensius, situant en els enclavaments més prominents els seus edificis més emblemàtics. A la roca sobirana, hi fou erigida la Suda o alcàsser del governador⁴; a la roca Mitjana, la mesquita major o aljama, sota mateix de la Suda, i a l'altre turó prominent, el de Gardeny, una altra fortificació per la defensa de la ciutat⁵, de forma semblant a com es féu a Balaguer, una altra ciutat andalusina veïna⁶.

La ciutat, com era prescriptiu, fou envoltada d'una potent muralla que incloïa tota la *madina* i deixava fora únicament el turó de Gardeny, el guardià sentinella de la ciutat des del seu lloc avançat vers la immensa plana ponentina. A aquests edificis, emblemes del doble poder laic i religiós, cal afegir-hi les mesquites de barri i algunes almúnies, *turres* o almenares, escampades per l'horta, a banda i banda del riu Segre, al redós de la ciutat⁷. No ens pararem a descriure fil per randa el que fou aquesta ciutat islàmica, els barris de la qual, ocupant els vessants del turó, s'anaren desplegant fins a les ribes del riu Segre i els cultius

¹ F. Sabaté, *Alta edat mitjana*, 2, p. 198; per l'època tardoantiga i de domini visigot, abordem aspectes relacionats sobretot amb l'arquitectura paleocristiana a Fr. Fité, "Devoción a los santos y sacralización en el mundo urbano medieval", pp. 18-23.

² E. Junyent, A. Pérez, *L'antiguitat, d'Iltirda a Ilerda*, I, pp. 189-299 i 307-338.

³ F. Sabaté, *Alta edat mitjana*, pp. 86-103.

⁴ I. Gil *et al.*, *El conjunt monumental de la Suda*; A. Lorient, J.L. Ribes, "La Suda del segle XIII", pp. 68-72.

⁵ A. Lorient - I. Gil - X. Payà, "Un exemple del model urbà andalusí, *madina Larida*", pp. 77-106. Cal recordar el paper d'element estratègic que sempre tingué per la ciutat el turó de Gardeny, des de l'època de l'antiga Ilerda. En l'enfrontament de Caesar amb els pompeians dels quals la ciutat de Lleida n'era partidària, els pompeians sabem que tingueren el campament a Gardeny i Caesar entorn de Puigbordell, sense que l'anomenada "batalla del Segre", de l'any 49, tingués lloc a la ciutat, sinó en una zona més allunyada, prop de l'aiguabarreig del Segre amb l'Ebre. Vid. E. Junyent, A. Pérez, *L'antiguitat, d'Iltirda a Ilerda*, pp. 231-238.

⁶ M. Monjo, El naixement de *madina Balaguer*: el Pla d'Almatà (segles VIII-XII)", pp. 21-28; C. Alòs, "El creixement de *madina Balaguer* i el seu entorn territorial", pp. 41-47.

⁷ L'horta al voltant de la ciutat de Lleida marca el paisatge fortament ja al segle XIII. Vid. J. Bolós, "Paisatge i societat al Segrià al segle XIII", pp. 49-57.

de l'horta, amb un floriment de carrers i carrils i d'atzucacs que sovint s'han definit com a laberíntics, el que no fou sempre així⁸. L'antiga via romana, actual carrer major i el riu com a límit serviren d'eix ordenador de la zona baixa de la ciutat i per a organitzar les zones de barri o ravals que ocupaven aquest espai més pla. Ho manifestem perquè aquesta és la idea de ciutat islàmica; desordenada amb el *suq* ocupant el centre neuràlgic de la *madina*, desplegat per petites places i una munió de carrers estrets i laberíntics, en els quals s'assentaven els diferents artesans, que sovint es perllongaven fins als portals d'eixida de la muralla, fora dels quals hi havia encara espais reservats a mercat, sobretot el dels animals i altres productes no permesos dins la *madina*. En aquesta línia, posseïm la descripció de la ciutat de Toledo, capital de la Frontera Mitjana d'al-Anfalus, conquerida el 1085 per capitulació. Com ens descriu Reyna Pastor de Togneri, la ciutat malgrat els set d'anys de setge a què la va sotmetre Alfons VI, no fou destruïda, de la mateixa manera com passà amb Lleida, que tampoc es destruï⁹. Francesc Eiximenis en *Lo Crestià*, a finals del segle XIV, en el Llibre XII, dedicat a València, concretament al *Regiment de la cosa pública*, deixa molt clar el model ideal de ciutat cristiana, enfront a aquest model desordenat, fonamentat en el creixement orgànic; ell situa la ciutat ideal cristiana, com a planificada i ostentant un urbanisme ordenat i regular, hereu del passat grecoromà, tot manifestant el que afirma P. Daniel de Molins, en prologar l'obra d'Eiximenis «ha d'ésser un espill i una preparació per a la ciutat eterna (...)»¹⁰. Retornarem sobre aquestes qüestions.

La transformació de la ciutat de Lleida resulta interessant per veure com es verificà el procés del pas d'una ciutat islàmica a cristiana, fenomen que es pot estudiar en moltes altres ciutats hispanes, cas de Toledo o de València, que és l'exemple que més ens interessa per comparar-lo amb Lleida. Amadeu Serra ha abordat l'estudi d'aquest fenomen per la dita ciutat i considerem que ens pot servir per analitzar el cas de Lleida. Una transformació o procés que culminarà

---

⁸ Per la ciutat islàmica pot consultar-se, M. Epalza, "Espacios y sus funciones en la Ciudad árabe"; P. Guichard, "Les villes d'al-Andalus et de l'Occident musulman aux premiers siècles de leur histoire. Une hypothèse recent". En les dues publicacions hi ha altres estudis interessants que no detallem. Per València pot consultar-se S. Aldana, *València, la ciutat amurallada*, pp. 20-24.

⁹ R. Pastor de Togneri, *Del Islam al Cristianismo. En las fronteras de dos formaciones económico-sociales*, pp. 61-67 i 96-98. Per Lleida, sobre la capitulació vid. F. Sabaté, *Alta edat mitjana*, p. 280.

¹⁰ Fr. Eiximenis, *Lo Crestià*, p. 181; Idem, text, intr. P. Daniel de Molins de Rei, *Regiment de la cosa pública*, p. 9.

amb la imposició d'una nova arquitectura de signe cristiana per sobre de la islàmica, la qual acabarà quasi desapareixent¹¹.

Pel debat que hi ha plantejat, ens interessen aquests dos aspectes: en primer lloc el de la transformació de la ciutat, partint de la convivència dels cristians amb una comunitat islàmica que hi seguirà vivint després de la conquesta, emperò desplaçada a un barri extrem fora ciutat, almenys en una primera etapa, perfectament diferenciat, que es coneixerà com *l'aljama* o moreria, igual com succeirà amb la comunitat jueva que ja hi havia a la ciutat, la qual acabarà ocupant també un barri diferenciat que serà conegut com a *jueria* o call jueu¹². En segon lloc el corresponent a la introducció de la nova arquitectura cristiana, sobretot la de poder, desplaçant la islàmica. A Lleida, per analitzar aquest fenomen, ens centrarem en els grans edificis, la construcció dels quals culmina al segle XIII.

2.

Respecte al que la historiografia ha consagrat com a "Reconquesta" hi ha implícit un procés de "restauració" del domini cristià, en les ciutats que s'anaren conquerint, que cal valorar a l'hora d'abordar llur transformació, pel fet que la ideologia cristiana hi jugà un paper important. Una justificació per entendre els canvis es basa precisament, en la majoria de casos, en el desig de retorn a l'estat anterior a la dominació islàmica. En el cas de Lleida, en aquest sentit, tot just conquerida la ciutat s'hi restituí el bisbat i es convertí novament en seu episcopal, tal com ho era abans de la dominació islàmica¹³.

En el procés de transformació urbana, hi ha un factor a tenir present, el dels hibridismes culturals provocats per la convivència dels cristians i la població islàmica vençuda que en el plànol artístic van conduir a la creació del concepte d'art mudèjar¹⁴. Un art que arrelà a Castella i Aragó i que en els regnes de

---

¹¹ A. Serra Desfilis, "Convivencia, asimilación y rechazo: el arte islámico en el reino de Valencia desde la conquista cristiana hasta las germanías", pp. 33-60.

¹² A la documentació es parla de "vico sarracenorum" i de "Coiraça iudeorum", fent referència al clos de muralla, encara existent, que tancava el call –vid. F. Sabaté, *Alta edat mitjana*, p. 385.

¹³ F. Sabaté, *Alta edat mitjana*, p. 237 i 251; Fr. Fité, *La Baixa Edat Mitjana. Segles XIII-XIV*, II, p. 400.

¹⁴ La bibliografia sobre l'art Mudèjar és abundant, en el nostre cas la que més ens interessa és l'aragonesa, dins de la qual pot citar-se, J. Yarza, *Historia del arte hispánico II: la Edad Media*, pp. 253-257; G. M. Borrás, *El arte mudèjar*; R. López, *Arquitectura mudèjar*; M. E. Díez, *El arte mudèjar: expresión artística de una convivencia*; B. Cabañero, *La techumbre mudèjar de la sala capitular del monasterio de Sijena (Huesca)*; J. Criado, "Singularidad del arte mudèjar de Tarazona", pp. 85-143;

València i Mallorca i el Principat de Catalunya la seva presència no resulta tan clara, ja que hi tingué un pes molt menor, de tal forma que quan el detectem, els creadors molts cops solen procedir dels dos indrets esmentats¹⁵. L'arquitectura que s'acabà imposant fou la pròpiament cristiana.

Com en altres indrets, cas del sud d'Itàlia, sobretot Sicília, les actituds enfront de l'art i l'arquitectura islàmica variaren i sovint conformaren una peculiar combinació d'admiració i adaptació, però també de rivalitat; actituds que cal analitzar cas per cas per entendre la transferència de coneixements que es produí entre ambdues cultures, fruit si més no de la convivència. És des d'aquesta perspectiva que ha de tenir-se en compte el paper de l'art i de l'arquitectura en el procés de diferenciació cultural, en el si de les comunitats cristiana o islàmica, més enllà, en el nostre cas, de la visió que es tingui historiogràficament de l'art mudèjar, com a perllongació de l'art islàmic en àmbit cristià.

Hi ha poques dades de com es produïren els canvis i les transformacions i s'assimilà, en el cas cristià, la cultura i l'art islàmic des d'una perspectiva ideològica contraposada, i menys sobre l'adaptació i convivència de la població islàmica vençuda amb els nous dominadors cristians.

En el cas de València hi ha una dada interessant. Com és sabut, la ciutat fou conquerida per Jaume I, vers el 1238, passant immediatament els edificis islàmics a ser ocupats i adaptats, cas de les mesquites que es consagraren com a esglésies convertint-se els minarets en llurs campanars, de què el poeta i diplomàtic valencià moresc *Ibn al-Abbar* se'n lamentava, tot rememorant com el cant dels muetzins que cridaven a l'oració s'havia extingit i substituït pel toc de les campanes cristianes¹⁶.

En tot cas, la liquidació del llegat arquitectònic islàmic a València fou llarg. En un primer moment, el que privà foren les adaptacions que suposaren solament canvis en els edificis ocupats islàmics. Pel que fa a les mesquites, calgué canviar l'orientació, determinada pel mur de la qibla, i fer desaparèixer, o donar un altre ús, al mihrab, per tal d'adaptar l'espai als nous usos cristians; també calgué esborrar qualsevol signe d'identitat islàmica i introduir-hi l'ús d'imatges figuratives religioses fins aleshores prohibides en l'interior de les

---

M. J. Tarifa - J. Criado, "Los Guarrás: una familia de maestros de obras entre la tradición mudéjar y el Renacimiento", pp. 172-217.

¹⁵ Això succeeix en el cas dels palaus reials de la Corona d'Aragó, alguns adaptats dels musulmans, cas de l'Aljafería de Saragossa, el Reial de València i el palau del castell Formós de Balaguer.

¹⁶ A. Serra Desfilis, "Convivencia, asimilación y rechazo: el arte islámico en el reino de Valenci", p. 46.

mesquites¹⁷. El següent pas fou ja el de l'enderroc dels edificis, i l'erecció dels nous cristians, incorporant-hi sovint elements mudèjars o àdhuc *spolia* islàmics. En el cas de València, la mesquita major se substituï per una catedral cristiana uns trenta anys després de la conquesta (1362), segurament amb un enderroc de l'edifici islàmic gradual, tal com succeí en el cas de Lleida, on es produí un procés semblant uns anys abans¹⁸.

Evoquem novament a Eiximenis, en aquesta anàlisi de la transformació de la ciutat de València, perquè a finals del segle XIV, segons paraules seves, seguia essent una ciutat «quasi morisca», pel que exhortava als seus governants a vetllar per reparar «en murs, e en valls, en places, en cases e en armes, en guisa que per tot apareica ésser lo cristià regiment e les cristianes maneres» i endemés pregava a dits governants «ajudets a edificis eclesiàstics així com són fer esglésies e monestirs e llurs ornaments, e a satisfer a religiosos més que altra ciutat del regne»¹⁹. Recordem que el regne de València, fins al 1492, fronterejava amb el Regne de Granada, amb el qual mantenia un notori intercanvi comercial, i pel que manifesta Eiximenis, la ciutat, a finals del segle XIV, seguia posseint una forta empremta islàmica, tot i la transformació i sobretot la construcció d'edificis cristians que s'impulsaren després de la conquesta per part de Jaume I²⁰.

Jaume I, de fet, ja va voler convertir València i el seu regne en frontera ideològica enfront del regne de Granada. Havia aconseguit d'Innocenci III convertir la conquesta en croada i fou voluntat seva reduir o cancel·lar el llegat musulmà per tal d'instaurar un nou ordre cultural i religiós que es justificà com a recuperació precisament del passat remot romà de la ciutat, entenent el domini islàmic com un parèntesi, malgrat fou d'uns quatre-cents anys²¹. En

---

¹⁷ Aquest fenomen s'ha pogut analitzar bé en el cas de la catedral de Sant Salvador de Saragossa, on l'estudi arqueològic del conjunt catedralici i entorn ha permès poder seguir tot el procés d'adaptació i transformació de la vella mesquita –vid. *Seo de Zaragoza*, Saragossa, 1998, pp. 69-84 i 107-115.

¹⁸ A Saragossa el procés d'adaptació i transformació de la mesquita major en catedral de Sant Salvador fou més lent i complex que en els casos de València i Lleida. Fins a una fase avançada del gòtic no es portà a terme la plena substitució de l'edifici islàmic per un de cristià i encara condicionant la seva planta, de forma semblant a com succeí en el cas de la catedral de Sevilla –vid. José Fernández (Coord.), *Andalucía*, p. 291; C. Sarthou, P. Navascués, *Catedrales de España*, p. 273.

¹⁹ Fr. Eiximenis, text, intr. P. Daniel de Molins de Rei, *Regiment de la cosa pública*, p. 20. S'hi refereix també A. Serra, "Convivencia, asimilación y rechazo: el arte islámico en el reino de Valencia", p. 40.

²⁰ Aquest caràcter fronterer el comenta extensament A. Serra, "Convivencia, asimilación y rechazo: el arte islámico en el reino de Valencia", pp. 24-25.

²¹ *Ibidem* supra nota 19. També es pot consultar el catàleg, *La luz de las imágenes. Catedral de Valencia 4 de febrero al 30 de junio de 1999*, p. 49.

aquest sentit mirà de tornar a donar impuls a la devoció a Sant Vicenç, amb l'objectiu de recuperar el predicament que havia tingut abans de la conquesta. La seva acció colonitzadora va mirar de definir una identitat particular, cristiana i dominant sobre la musulmana. A tal efecte, no només hi hagué aquesta política de recuperació, de forma semblant a com es féu a Palència amb el culte de Sant Antolí, sinó que a més a més propicià que s'importessin un conjunt de construccions, imatges i artistes que Amadeu Serra situa com a comparable amb les importacions que foren fetes als principats llatins de Terra Santa, durant el domini dels croats, fins a la pèrdua de S. Joan d'Acra (1291). Un fenomen que creiem que pot també analitzar-se en el cas de Lleida²².

A València, la condició de frontera, sens dubte, va marcar les etapes de la seva època medieval, malgrat que el gòtic s'imposà a nivell arquitectònic, àdhuc en el cas del Reial, el palau dels reis, que s'aixecà transformant una antiga Almúnia dels afores de la ciutat²³, en la construcció del qual hi concorregueren, juntament amb els cristians, altres artífexs de clara ascendència islàmica, el que ens permet parlar de transferència de coneixements, com ho fou el de la introducció de la volta d'envà, o dita a «sardinel», és a dir, de maons plans. Hi ha una carta de Pere el Cerimoniós des d'Algeciras (1392) en la qual reclama que Farach Allabar, mestre d'obra a l'Aljaferia de Saragossa (1373-1392), es traslladi a València per l'execució d'aquest tipus de volta, tot lloant la seva rapidesa i menor cost²⁴. Estem davant de la que serà denominada amb el temps volta catalana o rossellonesa²⁵ que és possible, com apunta Amadeu Serra, que fos transferida, a la nostra arquitectura, des del món islàmic, en aquesta època precisament, tot i que no està clar del tot²⁶. Quant al seu ús, el veurem adoptar plenament en temps de Martí l'Humà, el successor de Pere el Cerimoniós, combinant-lo endemés amb l'arquitectura gòtica. És a dir, barrejant les estructures gòtiques amb aquest tipus de volta, per exemple aplicant-la als plements de les voltes de creueria, substituint la pedra per maó. Fou emprada precisament aquesta tècnica, a les voltes de creueria de l'hospital de la Santa Creu de Barcelona i també en les de l'hospital de Santa Maria de Lleida, on

---

²² A. Serra, "Convivencia, asimilación y rechazo: el arte islámico en el reino de Valencia", pp. 25-26.

²³ *Ibi*, p. 39

²⁴ *Ibi*, pp. 33-34.

²⁵ S'hi refereix Ph. Araguas, "L'acte de naissance de la bóveda tabicada ou certificat de naturalisation de la voute catalane", pp. 129-136; Idem, "Voûte à la Roussillon", pp. 173-185; Idem, *Brique et architecture dans l'Espagne médiévale (XIIIe-XVe siècles)*, pp. 90-101 i 233. Per Lleida, nosaltres ens hi referim a Fr. Fité, "Senderes i hospitals del camí de Sant Jaume a Catalunya", pp. 345-346.

²⁶ A. Serra, "Convivencia, asimilación y rechazo: el arte islámico en el reino de Valencia", p. 34.

aquest tipus de volta de maó s'introduí des de Barcelona a mitjans del segle XV. Martí l'Humà, contra el parer d'Arnau Bargués, va voler que s'emprés aquest tipus de volta a la seva capella de la catedral de Barcelona (1407)²⁷.

Les tècniques compartides de la construcció són un camp particular d'estudi que ens revela, si més no, l'intens intercanvi de coneixements que existí entre musulmans i cristians. Ens podríem estendre també en l'adopció dels enteixinats que foren tan comuns en construccions cristianes seguint fil per randa els procediments islàmics, des d'aquesta mateixa perspectiva, o també l'ús de tècniques de fusteria islàmiques aplicades en la construcció dels portals, com els veiem a la catedral de Lleida i alguna parròquia de la ciutat, com la de Sant Llorenç (portal occidental) que daten del segle XIII²⁸. O veure com des del Cerimoniós fou preuada la utilització d'alicatats i rajoles vidriades d'origen islàmic per l'ornament d'edificis cristians; una ceràmica que es produïa als "alfars" o terrisseries de Paterna i Manises, sobretot, molt preuada per enllosar els terres o revestir socolades. Al jardí del palau Formós de Balaguer fins i tot la veurem emprar per a revestiment de les séquies del seu jardí al segle XIV, en temps del comte Pere. De fet Jaume I, des d'un començament, mirà de protegir als artesans de la seda i als ceramistes islàmics. El mateix Eiximenis que rebutjava l'arquitectura islàmica, valorava molt la ceràmica vidriada de reflex daurat fabricada pels mudèjars²⁹.

Amb l'exposat hem volgut posar de manifest la dimensió d'aquest fenomen de transformació, complex certament, en haver-se d'articular les relacions, en el camp artístic, entre les dues cultures, la islàmica i la cristiana, que podem fer extensiu a la jueva igualment i que exigeixen tenir presents termes com els d'aculturació, hibridisme o semblants generats per la convivència de dites cultures³⁰.

Recordem-ho, Jaume I optà per suprimir les petjades més visibles del domini musulmà, reemplaçant mesquites, alcàssers o almúnies per edificis de marcat signe cristià, tant en territori valencià com en el Mallorquí, que conquerí tot seguit, per aquest motiu en el dits regnes no ha sobreviscut quasi cap vestigi

---

²⁷ *Ibidem*. Supra nota 25.

²⁸ Ens referim a aquesta fusteria a Fr. Fité, "Los profesionales de la construcción", pp. 23-26; també E. Pascual, "Porta", pp. 407-408 (catàleg).

²⁹ A. Serra, "Convivencia, asimilación y rechazo: el arte islámico en el reino de Valencia", pp. 29-31 i 34-37.

³⁰ Recordem que durant els segles IX-XII hi hagué un procés d'islamització i arabització que repercutí profundament en la societat cristiana d'al-Andalus, els mossàrabs, per tant assistim a un procés d'aculturació que posseeix ja unes bases i una tradició. Vid. C. Aillet, *Les mozarabes. Christianisme, islamisation et arabisation en péninsule ibérique (IXe-XIIe siècles)*.

monumental del període islàmic corresponent als s. VIII-XIII, i cal recórrer a l'arqueologia per saber-ne quelcom. Curiosament, a València no es documenten massa artesans de la construcció en aquest llarg període de convivència; per exemple entre 1440-1451, quasi cap vivint a la moreria, solament algun fuster i fabricants de maó. Quelcom semblant passa a Lleida, si ens atenim a les dades que podem extreure a través dels llibres d'obra de la catedral. La mà d'obra que s'hi registra en el ram de la construcció, és fonamentalment cristiana; com a morisc es documenta algun ferrer o fabricant de calç i de teules; els fusters solen ser cristians, tot i que cal completar la informació amb dades dels censos dels qui vivien a l'aljama o moreria, en el cas que s'hagin conservat, el que caldrà investigar més a fons. Josefina Mutgé, no obstant això, a través de la documentació de cancelleria de la Corona d'Aragó, ens aporta algunes dades sobre els oficis dels morescs lleidatans. Ratifica l'existència de terrissaires i ferrers i també l'existència de mestres de cases com un tal Çalema Moreno que treballà pel rei a la Suda, en obres de la capella, quan el rei era encara infant, entorn dels anys trenta del s. XIV (1334). De fuster només se'n documenta un el 1277, designat per Pere el Gran per a ser cadí de l'aljama de Lleida, de nom Çalema Alatili³¹.

Inscripcions i documents ens permeten testimoniar la voluntat dels monarques cristians peninsulars de veure reconeguda la seva sobirania tant per cristians, com per musulmans i jueus, als qui protegien especialment. És un factor que no pot negligir-se en emprendre una anàlisi d'aquest tipus i, endemés, sovint està provada la seva admiració pels edificis i formes constructives islàmiques que permeten entendre els hibridismes en alguns dels seus palaus. Els palaus de l'Aljaferia de Saragossa, el Reial de València i també el palau del castell formós de Balaguer així ho permeten constatar³². En el cas de Balaguer, el comte Pere, que era membre de la família reial catalano-aragonesa, màxim impulsor del Castell Formós, va voler dur a terme a Balaguer el mateix que diferents membres de la seva família havien dut a terme a l'Aljafería i al Reial de València; respecte a l'aljaferia, compartien punts en comú, ja que foren aprofitats en ambdós casos antics palaus islàmics que s'integraren a noves obres gòtiques, combinant-les endemés amb altres de clara ascendència mudèjar, per tal de mantenir el gust i refinament que en origen ja posseïen dits palaus³³. En

---

³¹ J. Mutgé i Vives, *L'Aljama sarraïna de Lleida a l'Edat Mitjana*, cap. 3, pp. 47-53.

³² Sobre els palaus dels reis catalano-aragonesos vid. Fr. Fité, "Residencias reales de una corte itinerante: los palacios de los reyes de la confederación catalano-aragonesa".

³³ Pel palau de l'Aljafería hom pot consultar B. Cabañero *et al.*, *La Aljafería*, vol. I, pp. 143-205, especialment Idem, "El Palacio de la Aljafería de Zaragoza entre la tradición omeya y la

aquest sentit, la reforma del palau Formós, en temps del comte Pere, registra els treballs que hi efectuà un artesà moro, en el 1402. El rei Martí escrivia aquell any al comte Pere, el seu cosí, demanant-li que «lo moro maestre de la obra dalmetaruez [o d'almocarnez?], qui us obre a Balaguer», inspeccionés una obra que tenia entre mans a Barcelona, al seu palau reial Major. Es tractava d'un mestre de fer *almucàrabs*, que per cronologia i context, cal interpretar com un artesà especialitzat en la realització d'enteixinats de fusta. Amb tot, com que el moro era molt gelós de la seva muller i no se'n volia separar, el rei, «no volents ajustar mes de dolor a son mal», en un gest de benevolència i comprensió, va trametre al comte les mides de les dues cobertes que volia executar, una destinada al mirador del jardí del palau esmentat de Barcelona i l'altra destinada a la galeria de la plaça del Rei. A la vegada, demanava al comte, «qui entenets molt bé la manera del obrar», es preocupés de dirigir els treballs que havia d'efectuar l'artesà³⁴. Cal recordar que el rei Martí l'Humà havia governat a Sicília abans de Barcelona, i sabem que tenia un gust especial per l'art islàmic que veié a l'illa, és a dir que li complaïa l'art mudèjar, i a més a més n'era un entès, com el comte Pere. Cal afegir endemés que, al mateix temps que el comte Pere duia a terme les cobertes morisques del seu palau de Balaguer, el rei Martí adquiria alguns enteixinats amb les mateixes característiques – procedents de Xàtiva – destinats també al Palau Reial Major³⁵. Hi ha un seguit de dades que completen aquest interès del nostre rei per les obres islàmiques o arabitzants, entre les quals destaquen les corresponents a la construcció d'un jardí dins el recinte del palau reial major de Barcelona que tingué com a font d'inspiració el del palau reial de Palerm a Sicília i en darrera instància els palaus abbàssides que influïren en els dos jardins de Madinat As-Zahra, en plena època califal, en temps d'Abd al-Rahman III i el seu fill³⁶. Un element present igualment als palaus de Saragossa i València.

---

renovación 'abbasí' y fatimí", pp. 201-248. Per a les obres de remodelació J. M. Madurell, "La Aljafería Real de Zaragoza. Notas para su historia", pp. 495-548.

³⁴ Sobre el Palau comtal de Balaguer vid. A. Velasco, Fr. Fité, "El castell Formós de Balaguer, escenari del poder comtal"; a més a més E. Riu-Barrera, "Els palaus reials", p. 163 i sobretot per l'islàmic Ch. Ewert, *Hallazgos en Balaguer y en la Aljafería de Zaragoza*; J. Giralt, "Castell Formós (o de Balaguer)", pp. 225-238; *Catàleg de la col·lecció de materials andalusins del Museu de la Noguera*. Aquests palaus d'origen islàmic adaptats pels reis cristians, els trobem igualment a Castella – vid. T. Pérez Higuera, "Los alcázares y Palacios hispano-musulmanes", pp. 37-57.

³⁵ A. Serra, "Convivencia, asimilación y rechazo: el arte islámico en el reino de Valencia", p. 35.

³⁶ Els jardins seran un element important en molts dels Palaus regis catalans; per al verger del Palau Major de Barcelona vid. H. Bresch, "Le Jardin de l'Empire: le palais de Barcelone et la Sicile (1397-1410)", vol. 2, pp. 375-386; també A. M. Adroer, *Palaus reials de Catalunya*, pp. 35-39; Eadem, *El palau reial major de Barcelona*, pp. 77, 85-86 i 90-95.

En fi, per cloure aquest apartat, podem verificar com als edificis cristians dels s. XIII-XIV sobretot, se'l hi incorporaren sovint formes decoratives d'ascendència islàmica que podem definir com a mudèjars, fruit d'una admiració ben provada. Uns elements que en el cas de Lleida, com veurem, no apareixen tan clarament, en el benentès que poden haver desaparegut. Al castell del Rei o antiga Suda, on podríem rastrejar-los, la destrucció que patí a principis del s. XIX el conjunt de la fortalesa, ens ha privat de poder cercar-los.

3.

Abans de passar a la segona qüestió plantejada, volem assenyalar que a Lleida hi hagué també una fase de transformació que tot just podem abastar la qual cal seguir estudiant. Ho hem dit, la mesquita - aljama fou consagrada catedral tan bon punt entraren els exèrcits cristians a la ciutat, comandats pel comte Ramon Berenguer IV de Barcelona i el comte Armengol VI d'Urgell i una facció d'exèrcit important comandada pels templers. La ciutat capitulà, pel que no fou destruïda, passant a ser ocupada directament pels nous dominadors. Ambdós comtes es repartiren aleshores el patrimoni i el poder sobre la ciutat; als templers, pel seu gran suport, com s'havia convingut, els hi fou concedida la cinquena part que incloïa el turó de Gardeny, on aixecarien la seva comanda, per residir-hi i també com enclavament des d'on defensar la ciutat, i centralitzar-hi l'administració i direcció de les seves possessions dins del territori lleidatà³⁷.

Com ja hem avançat, qui ocupà la cadira episcopal no fou un bisbe de nova creació, sinó el bisbe de Roda d'Isàvena que traslladà la seva Seu a Lleida, Guillem Pere de Cornudella i de Ravidats. Arran de la desaparició del bisbat, s'havia anat gestant una llegenda que convertia als bisbes de Roda en els veritables hereus del bisbat de Lleida. Segons aquesta, el bisbe de Lleida havia fugit i s'havia acabat refugiant a Roda, el que convertí els bisbes de Roda en els legítims descendents del bisbat de Lleida, uns drets que van acabar essent ratificats per la pròpia Santa Seu i fets efectius tan bon punt fou conquerida la

---

³⁷ El 25 de maig de 1148, el comte de Barcelona Ramon Berenguer IV i el comte d'Urgell Ermengol VI, acordaren la conquesta de la ciutat; el comte de Barcelona es convertiria en senyor major de la ciutat, després de conquerida, i el d'Urgell en feudatari. Quant al terme de la ciutat, acordaren la següent repartició; el comte de Barcelona restaria en possessió de dues terceres parts, mentre que el comte d'Urgell en seria possessor d'una tercera part –vid. J. Lladonosa, *Història de Lleida*, vol. I, pp. 122-123; J. Bolós, "Ocupació i organització del territori de Lleida als segles XII-XIII", p. 38; F. Sabaté, *Alta edat mitjana*, p. 195.

ciutat³⁸. Al bisbe Guillem Pere de Cornudella i de Ravidats li concediren els comtes, a més de la catedral, les mesquites de barri per establir-hi les parròquies de la ciutat i un extens patrimoni³⁹. Aquests edificis reconvertits i adaptats per a fer funcions d'església degueren mantenir-se durant bona part del segle XII, ja que els que ens han arribat o que coneixem documentalment i arqueològica es construïren en la seva major part durant el segle XIII, malgrat que en alguns casos s'endegà llur construcció al darrer terç del segle XII.

En el cas de la catedral de Lleida, la primera pedra del nou edifici cristià no es col·locà fins al 1203, malgrat que al mestre d'obra que el projectà ja se l'havia contractat l'any 1193 per efectuar el projecte i preparar els terrenys⁴⁰. El procés constructiu d'aquest edifici fou llarg. De fet, la catedral no es consagrà fins al 1278 i aleshores segurament quan encara no s'havia enllestit del tot. Tot fa pensar que el 1203 no s'enderrocà la mesquita. La documentació sembla ratificar que la nova catedral s'endegà per la zona de la capçalera, més enllà de l'edifici de la mesquita –es dedueix per la compra prèvia de cases en la zona-, i que aquesta subsistí unes dècades més, segurament fins al moment en què fou finida la zona de la capçalera i el transepte i es donà inici a la construcció de les naus, cap al 1220-1230. Malauradament, cap element de la vella construcció islàmica ens ha pervingut. Hi ha indicis que fan pensar, com comentàvem més amunt, que hi hagué un procés d'adaptació i adequació de l'espai de la mesquita (l'hàram) a església cristiana, introduint-hi imatges i signes clarament cristians; en aquest sentit, un dels portals del transepte del temple romànic, concretament el meridional, que sembla anterior a la fàbrica nova de la catedral, és possible que s'executés per l'edifici de la mesquita en ús i que després es traslladés a la nova fàbrica catedralícia. Raons d'estil i també l'observació del parament permeten afirmar-ho⁴¹.

En una capella de la catedral, la de Sant Tomàs, es conserven unes pintures murals, datades dins la primera meitat del segle XIII, amb una decoració al sòcol, imitant precisament els alicatats islàmics, que com a mínim ens testimonien el prestigi que aquesta ceràmica havia assolit aleshores a les nostres terres, com a element d'ornament refinat dels ambients i espais cristians, aplicada als terres o als murs. Es tracta de les pintures més antigues de la catedral. Un testimoni semblant ens apareix en aquesta mateixa època a

³⁸ J. Boix, *De Roda a Lleida*, p. 68, 79, 82 i 89-94.

³⁹ P. Bertran, "L'organització eclesiàstica del Bisbat de Lleida", pp. 69-70.

⁴⁰ Vid. I. G. Bango, "La catedral de Lleida. De la actualització de una vieja tipologia templaria, conservadurismos y manierismes de su fábrica", pp. 30-32.

⁴¹ Abordem totes aquestes qüestions a Fr. Fité, "La Seu Vella de Lleida", II, pp. 397-400.

l'església del monestir trinitari, proper de la ciutat, de Santa Maria d'Avinyana; en aquest cas decorant el sòcol de la capella presbiteral⁴².

Per analitzar bé la transformació de la ciutat que culminarà amb la plena instauració d'un model cristià de ciutat per sobre de l'islàmic, cal fixar-se en la substitució dels edificis islàmics per edificis cristians i també en la gradual transformació de les cases, quan l'arqueologia ho permet constatar, cas del barri de la Magdalena, on algunes de les cases que s'hi han excavat han permès advertir com eren cases islàmiques típiques, dotades de pati, les quals foren reocupades i posteriorment es transformaren⁴³; certament, un indicatiu interessant d'aquesta fase d'ocupació i transformació. En tot cas, el que exposarem tot seguit serà sobre els edificis de nou cuny que desplaçaren als islàmics, emperò sense eliminar l'urbanisme de cuny islàmic que seguirà persistent en el nucli antic, independentment del creixement de la ciutat cristiana i la creació de nous barris, com el de Sant Llorenç, a partir d'un raval de la ciutat moresca⁴⁴.

Resulta inqüestionable que a Lleida l'arquitectura que s'hi importà fou forana, en una bona part de la zona del Midi-Llenguadoc, d'on procediran molts dels artífexs que l'executaran. En aquest sentit, cal consultar el publicat pel Dr. Joan Fuguet que ha estudiat l'arquitectura introduïda pels templers, en àmbit català. Una mà d'obra especialitzada experta en l'art de la pedra i la construcció que signava els carreus i tenia coneixement, en el cas dels mestres d'obra, d'estereotomia, dins un panorama en què no pot negligir-se el paper jugat pels cistercencs que intervingueren activament en la tasca repobladora i d'organització de les noves terres conquerides a l'islam, com també altres ordes religiosos, com els canonges de Sant Ruf, els trinitaris o els mendicants, en una etapa una mica més avançada⁴⁵.

El nostre objectiu és comprovar, a través dels monuments, com es produí aquesta penetració de models i formes arquitectòniques cristianes, fonamentalment des de la zona del Midi, ja sigui de la mà dels ordes militars o dels cistercencs.

Encara dins del segle XII, dues són les obres que primer ens interessa interrogar i analitzar. La primera la Comanda castellera de Gardeny, on sembla

---

⁴² Per aquestes pintures vid. Fr. Fité - C. Berlabé - G. Fernández, "Aproximació a la pintura mural", p. 18; i com a darrera proposta que endarrereix la cronologia de les pintures a la data proposada vid. R. Alcoy, "Els primers cicles murals de la Seu Vella de Lleida", pp. 44-45.

⁴³ J. J. Busqueta - J. Bolós, "La ciutat de Lleida", pp. 131-133; A. Lorient, "Madina Larida. El passat àrab de la ciutat de Lleida: les fonts arqueològiques", pp. 19-22.

⁴⁴ J. Bolós, *Dins les muralles de la ciutat*, pp. 201-202.

⁴⁵ J. Fuguet, *L'arquitectura dels templers a Catalunya*, pp. 160-178; Idem, "Castell de Gardenys" i "Santa Maria de Gardeny", pp. 199-201.

que ja al s. XII hi arribaren les novetats de la mà de constructors occitans fets venir pels templers, com ha suggerit Fuguet. La segona Sant Ruf⁴⁶, també dins del segle XII, i finalment la Canonja de la Seu catedralícia, en construcció en la mateixa època⁴⁷.

La comanda templer de Gardeny la conformen una gran torre rectangular amb dos nivells, projectada a manera dels *donjons* francesos, a la qual s'adjuntà una segona torre, també amb un doble nivell, i un corredor a través d'ella que connecta amb l'església directament. Un recinte murallat amb torres de flanqueig encerclava aquest conjunt, del qual en persisteixen únicament restes. Fuguet veu el conjunt del castell-comanda dins el grup de fortaleses amb planta quadrangular concentrada, propera als exemples dels *donjons* francesos de la zona meridional i occidental i d'Anglaterra. Cal dir que cap vestigi de construccions anteriors subsisteix, el que porta a pensar que els templers, quan prengueren possessió del lloc, enderrocaren tot element de pervivència islàmica i, en el seu lloc, hi importaren aquest model de fortalesa cristiana semblant a les que erigien aleshores també a Terra Santa o altres indrets de la Catalunya Nova, com Miravet, on precisament també fou arrasada la fortalesa islàmica per erigir la comanda cristiana de muralles molt verticals que en part encara subsisteixen. Sembla que l'eliminació de la fortalesa anterior, sense deixar vestigis, va respondre a la voluntat de fer palès el triomf cristià sobre l'Islam, com argumenta Fuguet⁴⁸.

L'església de Santa Maria de Gardeny, Fuguet creu que s'inicià poc després del 1149. Una de les primeres referències data del 1156 i correspon a una deixa feta als templers per un Guillem de Pont i la seva esposa per l'ànima del fill mort i enterrat, diu el document, «apud Gardenium in ecclesia predictorum militum»; del 1159 hi ha una nova notícia, consistent en una deixa atorgada per Berenguer d'Anglesola i el seu germà al comanador Pere de Cartellà, on s'assenyala, «in ecclesia sancte Marie de Gardenni». A més, del 1173, consta el jurament del testament sacramental de Guillem de Cervera davant de la seva vídua Berenguera i marmessors, Berenguer de Boixadors, Arnau de Timor i Iteri, «supra sancto altare Sancte Marie de Gardenni»⁴⁹.

⁴⁶ M. Macià - J. A. Adell, "Sant Ruf de Lleida, pp. 212-214.

⁴⁷ Per la Canonja catedralícia vid. E. Carrero, "Sobre ámbitos arquitectónicos y vida reglar del clero. La Canónica de la Seu Vella de Lleida", p. 162; Idem, "La Mezquita mayor, Santa Maria l'Antiga y la Canónica de la Seu Vella de Lleida: historia de una confusión", vol. I, pp. 65-64.

⁴⁸ Vid. J. Fuguet, *L'arquitectura dels templers a Catalunya*, pp. 160-167; Idem, "El castell templer de Gardeny. Arquitectura i pintura del castell a la llum de les recents excavacions i restauració", pp. 439-460; Idem, "Los templarios en Cataluña. Historia y arquitectura".

⁴⁹ Vid. J. Fuguet, "Santa Maria de Gardeny", p. 200.

No sabem quan es començà a construir aquest temple ni quan fou finalitzat. Del que no es pot dubtar és de què estava enllestit el 1216, quan sabem, pel primer testament del canonge Guerau de Caçola, del 12 d'abril, de la deixa d'una candela perquè cremés de nit i de dia *coram altare beate Marie* de Gardeny⁵⁰. A més hi ha constància que, abans del 1260, existia la capella propera a l'absis, oberta al mur meridional, doncs el 3 de juliol del dit any, Bernarda Sança, la que fou muller de Tomàs de Santcliment, dictava testament, elegint com a lloc de sepultura la capella «quam pater meus hedificavit in domo Gardeni». Una capella que conserva encara restes de pintura que es daten precisament en aquest moment, vers mitjans segle XIII. Vista per l'exterior, clarament es percep que s'encavalla al contrafort, pel que la datació de la seva edificació ha de ser de les primeries del s. XIII, és a dir, d'uns anys abans de l'execució de les pintures⁵¹.

L'església de Gardeny és un edifici singular, d'una nau i absis a llevant poligonal més reduït, la nau de la qual presenta unes mides proporcionals respecte a l'alçada, com en les esglésies templeres de Miravet i Masdeu, segons Fuguet; la coberta és amb volta de canó apuntat que arrenca d'impostes amb motllura llisa de bossell. Curiosament està dotada d'un únic arc toral doble, prop la zona presbiteral, amb una columna adossada que combina amb contrapilastres, una solució que Fuguet relaciona precisament amb el món occità i l'arquitectura templera de Terra Santa que ens apareix igualment a Santa Maria del Romeral de Montsó⁵² i a la parroquial de Santa Maria d'Agramunt⁵³. Creu que es tracta d'un afegit posterior a la construcció de la nau. Ho argumenta basant-se en el fet que mig tapa una finestra de la banda de tramuntana, avui cegada. Quant a la capçalera, de menys amplada que la nau, és de secció poligonal, de cinc cares. En un primer moment, aquest autor, la creia d'una segona etapa constructiva, la corresponent al moment que s'afegí el toral per reforçar la volta, o quan s'obrí la capella esmentada dels Santcliment a migdia, als inicis del s. XIII. Aquest absis és de pedra fins a nivell d'impostes, mentre que la volta és de terra cuita, de factura moderna, fruit d'una reparació que s'efectuà en el 1640. Les darreres excavacions, sembla que desdiuen la cronologia posterior de l'absis; tot porta a pensar que és de la mateixa època que la nau, pel que ens trobem amb una tipologia de planta absidal

⁵⁰ *Ibidem* supra nota 50.

⁵¹ J. Fuguet, *L'arquitectura dels templers a Catalunya*, p. 168. Per les pintures R. Alcoy, "La pintura gòtica", pp. 142-143.

⁵² Fr. Castellón, *La catedral de Santa María de Monzón y su diplomatario*.

⁵³ Per Santa Maria d'Agramunt pot consultar-se J. A. Adell *et al.*, "Santa Maria d'Agramunt", pp. 493-515.

absolutament nova, únicament comparable, en el nostre àmbit, amb la de la capella castral del castell templer de Montsó. Al costat nord del presbiteri s'hi troba el corredor que unia la torre templera amb el presbiteri de l'església⁵⁴.

Quant als capitells del toral, simplifiquen l'ordre corinti. Si ara ens fixem amb les obertures veurem que, a més de la finestra tapiada, n'hi ha altres dues a ponent i migdia respectivament, de doble esqueixada i arc de mig punt. També hi ha dues portes, la més antiga, segons Fuguet, la que es correspon amb el mur nord que donava al claustre. Les dues són força austeres, la septentrional mostra un dovellat amb guardapols i arquivoltes o arcs concèntrics motllurats i en gradació, el més interior dels quals està decorat amb gallons còncaus llisos. L'altre portal s'integra a la façana de ponent, *a vento*, desplegant-se en alçada com un frontispici, a manera de pantalla plana i llisa. Destaca en ella únicament el dovellat amb el seu guardapols, molt sobri, i la finestra al centre, enlairada, d'arc apuntat. La presència de set permòdols sobre aquesta porta oest fan pensar que l'aixoplugà un porxo, potser contemporani. Sembla que donava accés al cementiri de la comunitat

En la part externa criden l'atenció els contraforts esglaonats, disposats per contrarestar l'impuls de la volta, com a Sant Martí de Lleida, que a Fuguet li recorden models occitans –n'hi ha tres a migdia i dos a tramuntana–, dels quals cap coincideix amb el toral afegit a l'interior de la volta. L'autor creu que foren introduïts a Gardeny a la segona meitat del s. XII, des d'on, a partir de mitjans s. XIII, es difongueren, com hauria estat el cas del santuari del Merli, a Alguaire, lloc on ens apareixen⁵⁵. Podem resumir que es tracta d'un temple molt sobri, com li pertocava pel seu caràcter castral i pertànyer als templers. En tot cas, la cronologia proposada sorprèn, donada la fàbrica de l'església que s'avé millor al s. XIII. En aquest sentit, recalca Fuguet l'arribada de picapedrers occitans, els primers arribats a les nostres terres i àdhuc, glossant Lladonosa, proposa que després de Gardeny van poder haver estat contractats per treballar a la Seu Vella, a partir del 1193⁵⁶.

Del conjunt monàstic de Sant Ruf de Lleida, es conserven únicament les restes del temple. El monestir era de canonges agustins de sant Ruf d'Avinyó, fundat el 1152 per iniciativa del comte Ramon Berenguer IV, tres anys després de la conquesta de la ciutat, sota l'advocació de sant Joan. Tres anys més tard

---

⁵⁴ J. Fuguet ofereix una detallada descripció de Santa Maria de Gardeny a l'estudi suara esmentat a les pàgines 167-170; per Santa Maria de Montsó vid. supra nota 49; també Fr. Castellón, *El castillo de Monzón*. Idem, *La catedral de Santa María de Monzón y su diplomatario*.

⁵⁵ Vid. Fr. Fité "El santuari de Santa maria del Merli, de la vila d'Alguaire: anàlisi artística del temple del segle XIII", pp. 257-265.

⁵⁶ Vid. supra notes 49 i 52, on s'esmenten els estudis de dita església templera.

(1155) els canonges de Lleida confirmaven la possessió d'«illam ecclesiam que constructa est», amb drets de cementiri, a la comunitat de Sant Ruf. Segons Villanueva vers 1174 el monestir vivia el seu moment de més prosperitat. En el testament sacramental de Guillem de Cervera, del 1173, hi apareix la deixa de 10 morabatins per l'obra de sant Ruf. Dades totes elles que ens ratifiquen la construcció del conjunt monàstic i de l'església en la segona meitat de la dita centúria⁵⁷.

De l'edifici es conserva únicament part de la capçalera, que és l'únic sector, per altra part, que es construï de tot el projectat. De fet s'havia concebut un grandios temple d'una sola nau amb un prominent transsepte al qual s'havien d'obrir dues absidioles semicirculars, de les quals es construï únicament la del braç sud, a més del tram del creuer. Un tipus de planta que s'havia generalitzat ja a Catalunya al segle XI, sobretot en temples adscrits a priorats de canòniques agustinianes. Actualment és propietat particular, reutilitzat per usos agrícoles fins no fa massa anys. Tot ell fou cobert amb voltes que es conserven en part. El braç sud es cobrí amb una volta de creueria que es comunica a través d'un arc apuntat amb el creuer, que es recolza en columnes adossades semicirculars proveïdes de capitells llisos; de fet es tracta d'una volta d'aresta amb nervis de secció plana, afegits, com la que contemporàniament s'incorporà al creuer de Sant Miquel de Camarasa⁵⁸. Una solució que sembla que s'originà a la Borgonya i que ens apareix als anys quaranta del s. XII al pòrtic de Moissac, aleshores priorat cluniacenc, i a Saint-Denis (París)⁵⁹. Per la banda del mur meridional els nervis arrenquen d'unes singulars mènsules de secció recta. El creuer també es projectà amb una volta de creueria de nervis plans que Adell considera que no s'arribà a construir, del que discrepem⁶⁰; hi ha els arrencaments dels nervis que ho indiquen als angles dels quatre pilars compostos. Interrompuda l'obra, es clogué amb un mur, en l'extrem occidental del creuer, en el mateix segle XII o a les primeries del segle XIII, conservat encara, on s'obrí una porta d'accés d'arc de mig punt amb dovelles estretes, disposada a un nivell més elevat del terra actual, i una finestra de trets romànics de doble esqueixada, també conservada. L'absidiola sud se solda al transsepte mitjançant un arc presbiteral; l'absis central, més gran, igualment, obert al creuer amb un arc ressaltat i apuntat, sostingut per columnes, semblants a les de les ales del transsepte. També hi ha una finestra de doble esqueixada al costat sud, alterada, així com altres tres a

⁵⁷ Vid. M. Macià, "Sant Ruf de Lleida", pp. 212-213.

⁵⁸ Vid. C. Alòs - Fr. Español, "Sant Miquel de Camarasa", pp. 313-321.

⁵⁹ Vid. Fr. Fité, "La Seu Vella de Lleida i la introducció de l'arquitectura gòtica a Catalunya", pp. 1071-1109.

⁶⁰ Vid. J. A. Adell, "Sant Ruf de Lleida", pp. 213-214.

l'absis central. Al tester del braç sud del transsepte, hi ha una altra porta d'arc de mig punt dovellada i amb guardapols de motllura llisa, semblant a la porta de Sant Berenguer de la Seu Vella o a la de Sant Martí, ambdues situades cronològicament al primer terç del s. XIII⁶¹. Cal indicar que, com en altres exemples, el mur d'aquest absis el remata externament un ràfec de motllura llisa sostingut per permòdols també llisos, tal com ho veiem en moltes esglésies del segle XIII, entre aquestes les de la mateixa ciutat de Sant Martí i Sant Llorenç que descrivim més endavant. Constructivament, Sant Ruf es pot situar en la mateixa línia de Santa Maria la Major de Tamarit de Llitera⁶², a cavall entre el s. XII i el XIII.

Com en l'exemple anterior, cal també destacar aquí la introducció de fórmules constructives noves foranes, com l'esmentada volta d'aresta dotada de nervis plans, semblants als de Poblet o Santes Creus⁶³. És interessant, a més a més, fer notar que el temple es construí per sobre les restes o fonaments d'un edifici islàmic, potser una torre, en el lloc on hi existí una propietat que segurament estaria defensada per aquesta torre de què se'n veuen encara vestigis als fonaments de l'església. Cal llegir en aquest sentit la donació per part del comte Ramon Berenguer IV, «illam videlicet cortatam que fuit de illo mauro nomine Huahbala», és a dir una propietat d'un moro important que hem de creure dotada de construccions i, com indiquem, segurament una torre de protecció. Succeí de forma semblant a Avinganya, on també documentem la fundació del monestir trinitari, en el lloc on hi existí una propietat islàmica amb una torre defensiva que fou reaprofitada, com encara avui dia es pot comprovar⁶⁴.

En el darrer terç del s. XII s'endegà i executà, en part, també, l'obra de la Canonja⁶⁵; un gran edifici del tot comparable amb la fortificació de Gardeny, conformat igualment per una gran torre residencial, a manera de *donjon*, amb

⁶¹ Sobre aquestes portades, Fr. Fité, "Models i evolució del portal en el romànic tardà de la Catalunya de Ponent, i la introducció dels nous models gòtics (s. XIII-XIV)".

⁶² Fr. Castellón, "La colegiata de Santa María la Mayor, de Tamarite de Litera", pp. 83-111; també A. Palomares, *La Colegiata de Santa María la Mayor de Tamarite de Litera*, <www.aragon.es/estaticos/GobiernoAragon/.../docs/.../146_150.pdf> (24 de maig de 2016)

⁶³ A. Altisent, *Història de Poblet*, pp. 173-185; C. Matinell, *El monestir de Poblet*; Idem, *El monestir de Santes Creus*; Idem, "Els templets dels claustres de Santes Creus i de Poblet. Dues fases d'un mateix tipus", I, pp. 187-207. També N. de Dalmases, A. José, *L'època del Cister, segle XIII*, (II), pp. 63-78; A. Masoliver, "El monestir de Poblet", i J. F. Cabestany, "El monestir de Santes Creus", I, pp. 105-119.

⁶⁴ J. Xandri - J.R. González - A. Pladevall, "Mare de Déu dels Àngels de Vinganya", pp. 226-230.

⁶⁵ Sobre la canonja hom pot consultar, a més del citat del Dr. E. Carrero, I. Lorés et al., "L'antiga canonja de la Seu Vella", 1, pp. 15-93.

dos nivells, coberts ambdós amb voltes de canó apuntat, diferint únicament en què la porta d'entrada a Gardeny és elevada, com era comú als *donjons*, mentre que en el cas de la Canonja no. El primer nivell queda per sota del nivell del claustre, mentre que el pis noble, al mateix nivell que el claustre. Quan es construï aquest edifici, segurament s'adossà al *sahn* de la mesquita major. Un espai que després s'adaptà per a construir-hi el claustre a partir de finals s. XIII. És possible que la mà d'obra de Gardeny atengués també aquesta altra obra impulsada pel bisbe i canonges agustinians del capítol de la catedral⁶⁶.

Mentre es feia aquest edifici, a la darrera dècada del XII, ja hem dit que iniciava el seu projecte de catedral Pere de Coma, sintonitzant a nivell constructiu, amb una arquitectura de semblants característiques⁶⁷. La possibilitat apuntada per la Dra. Español de què aquest mestre d'obra procedís de la zona llenguadociana, ens pot ajudar a argumentar millor la procedència d'una part important de la mà d'obra que s'assentà al nostre país, fonamentalment picapedrers, i s'ocupà al llarg dels s. XII i XIII d'intervenir en els monuments que exposem i els que abordarem tot seguit, com el castell del Rei i altres de menys volada, però de gran interès, com les esglésies parroquials. En aquest sentit, cal veure irradiar fórmules constructives de la Seu Vella o altres edificis de la ciutat, com els enumerats, incloses les parròquies⁶⁸, vers altres indrets de la comarca o territoris adjacents, igualment com succeirà en el cas de l'escultura⁶⁹.

Quant a l'arquitectura civil, la conversió de l'antiga fortalesa de la Suda o alcàsser en fortalesa feudal, resulta interessant també des de la perspectiva apuntada d'imposició d'un model cristià com a símbol del seu poder sobre una ciutat que tenia ben vius i presents els components urbanístics d'una ciutat islàmica. Hem de suposar que en una primera fase s'ocupà igualment la fortalesa islàmica existent, a partir del 1149, quan es convertí en residència i símbol del poder del comte de Barcelona, com el més destacat de la ciutat, juntament amb la catedral.

---

⁶⁶ Vid. Fr. Fité, "La Seu Vella de Lleida", pp. 401-403.

⁶⁷ *Ibidem* Supra nota 62; també I. G. Bango, "La catedral de Lleida, último gran proyecto del románico catalan", pp. 17-42; J. Gallart - I. Lorés -M. Macià *et al.*, "Consideracions entorn de l'arquitectura de la Seu Vella de Lleida", pp. 87-171; M. Macià - J. Ll. Ribes, "La Seu Vella de Lleida", I, pp. 78-90.

⁶⁸ Per les parròquies vid. Fr. Español, "Les paroisses dans la ville: l'exemple de Lérida", p. 145.

⁶⁹ Ens referim a la denominada "Escola de Lleida" per fer palès com models de portada i corrents estilístics dels capitells es difongueren fins a arribar a crear-se un estil molt arrelat que persistí fins a les primeres dècades del segle XIV –vid. en aquest sentit Fr. Fité, "Escultura tardana: les portades de la denominada Escola de Lleida", pp. 77-91.

Fou segurament per aquest motiu, com en el cas de Gardeny, que hi hagué la voluntat des de molt aviat d'enderrocar la vella Suda i aixecar una fortalesa nova totalment cristiana. Desconeixem quan es prengué aquest acord i quan s'endegà l'obra de la nova fortalesa; en tot cas, a finals del segle XII sembla que el projecte ja estava en marxa. Per la tipologia d'edifici, un cop més es va haver de recórrer a un model de fortalesa forana. Com la Dra. Español ja va remarcar, el model que s'adoptà fou el del castell de planta regular, segons la tipologia que es difonia aleshores, l'anomenada "Felip August" per ser durant el seu regnat (1187-1223) quan feu la seva aparició⁷⁰. El seu origen sembla que s'ha de cercar en l'arquitectura de Terra Santa, on el rei esmentat l'hauria pogut veure. En tot cas, suposà un canvi revolucionari respecte al castell romànic tradicional. Al nostre país i a l'Aragó sembla que l'introduïren els ordres militars fonamentalment (Miravet, Alcañiz, Sádaba, Mequinença...), emperò a Lleida fou el rei Pere el Catòlic (1196-1213). Al sud d'Itàlia, en canvi, foren els Staufen, segons es demostra pels castells d'Ursino (Catània), Maniace (Siracusa) i Prato. Sembla que fou sobretot la confluència de la tradició romana, el coneixement de manuals clàssics de poliorcètica i sobretot la penetració de tipologies orientals, a través de les croades, el gran agent de canvi⁷¹.

Certament, la seva disposició regular amb patí i dependències a l'entorn, dotat de torres de flaqueig, va suposar una novetat respecte als castells de l'etapa romànica immediatament anterior. Recordem que els comtes reis tenien interessos a la zona del Midi-Llenguadoc i que lluitaren al costat del comte de Tolosa en la guerra albigesa, morint precisament Pere el Catòlic a Muret el 1213. Ho assenyallem perquè segurament és en aquest context on cal cercar l'adopció del tipus de fortalesa per Lleida. No sabem si en el curt regnat de Pere el Catòlic la nova obra es finalitzà; tot porta a pensar que devia estar bastant avançada, doncs en la crònica de Jaume I, el seu fill i successor, ja es parla de reformes⁷².

⁷⁰ Vid. J. Mesqui, *Châteaux et enceintes de la France Médiévale*. I, pp. 41-44; també Fr. Español, "El Castillo Real de Lérida en época medieval", pp. 437-485.

⁷¹ Vid. a més a més del citat treball en la nota anterior de Fr. Español, pel món hispànic, J. A. Martínez, "Los castillos románicos y la tipología "Felipe Augusto": su reflejo en las fortalezas aragonesas", pp. 43-64; pel sud d'Itàlia M. Losito, *Castel del Monte e la cultura arabo-normanna in Federico II*.

⁷² Les notícies sobre la construcció del Castell del Rei s'inicien en l'època de Pere el Catòlic (1209-1212), moment en què es fa esment d'un temple dedicat a Sant Pere, impossible d'ubicar actualment. La següent notícia correspon ja a l'època de Jaume I i apareix dins de la seva crònica, coneguda com a "Crònica dels Feyts". La notícia sembla referir-se a la sala principal, ja que se cita el "palau", malgrat no estar gens clar, doncs es fa esment d'una sala voltada que abans posseïa el sostre de fusta i que comunicava amb la cuina; una reforma que es portà a terme abans de 1244 – vid. Sobre aquestes qüestions I. Gil *et al.*, *El conjunt monumental de la Suda*,

Abans de seguir cal que recordem que el rei Pere el Catòlic estigué present a la cerimònia de col·locació de la primera de la catedral el 1203. Podem afegir a aquesta dada que el mestre d'obra que portà a terme les reformes d'època de Jaume I, fou Pere de Prenafeta, mestre d'obra del castell del rei, al qual el monarca li concedí el 1259 la torre de Besora, del recinte de la Suda i el 1273 una pedrera propera a dita torre⁷³, pedrera que devia nodrir de pedra la construcció del Castell del Rei i l'obra de la catedral. Volem recordar que aquest mateix mestre d'obra fou contractat en una data incerta com a mestre d'obra de la catedral en l'etapa darrera, propera a la de la consagració (1278), morint en el 1286, segons consta en la làpida conservada que s'erigí al costat de la porta de les Fonts de la catedral per la cara que dóna al claustre⁷⁴.

Ja hem vist com Jaume I a València mirà d'esborrar les petjades islàmiques de la ciutat, imposant edificis feudals que convertiren València en una ciutat clarament feudal i cristiana, tot i el manteniment d'elements del seu passat musulmà, sobretot en la medina, encara al segle XIV, com hem ja assenyalat glossant Eiximenis. A Lleida, succeí quelcom semblant, per voluntat de Pere el Catòlic i després del seu fill Jaume I, s'imposà un esdevenidor feudal per la ciutat que va comportar, no solament la substitució dels edificis emblemàtics del poder, com hem estat veient, ans també la gradual transformació de moltes de les cases i sobretot la instauració dels temples parroquials que vingueren a substituir les velles mesquites de barri, un cop restaren ben definits els barris cristians de la ciutat. La planta de temple que s'importà fou la de nau única i absis semicircular, seguint la fórmula tradicional, ja vigent als s. XI-XII, emperò aplicant unes tècniques constructives més avançades, en la línia de les descrites pels edificis majors que hem vist. Una tipologia de temple que Fuguet considera coincident amb els construïts en la mateixa època a la zona occitana i a Terra Santa, quan estava aquesta sota domini dels croats⁷⁵. D'aquests edificis conservem els corresponents a les parròquies de Sant Llorenç⁷⁶, malgrat la seva

---

pp. 93-94; Fr. Español, "El Castillo real de Lleida", pp. 444-446 i 465-467, on proposa plantejaments diferents per les voltes de la gran sala que es volen identificar amb dita notícia.

⁷³ Vid. Fr. Español, "La catedral de Lleida: arquitectura i escultura trecentista", pp. 184-186; també Fr. Fité, "Notícia sobre pedreres, en època medieval, a l'àrea de Lleida, a través de les fonts documentals".

⁷⁴ Vid. Fr. Fité, "Làpida sepulcral de Pere de Prenafeta", pp. 253-254.

⁷⁵ Veure J. Fuguet, *L'arquitectura dels temples a Catalunya*, pp. 55-56; del mateix autor a *El Segrià, les Garrigues*, p. 201, entre altres. Per una visió del conjunt dels temples parroquials de Lleida vid. l'estudi de Fr. Español supra nota 68.

⁷⁶ J. Pleyan de Porta, *Apuntes de història de Lérida*, pp. 440-441; J. Lladonosa, *El templo románico-gótico de San Lorenzo de Lérida*; J. A. Adell, "Sant Llorenç", pp. 190-191; Fr. Fité, "Bisbat de Lleida. Art romànic: arquitectura i escultura monumental", I, pp. 306-307; Idem, "Expansió de

ampliació al segle XIV, Sant Martí⁷⁷, restes minses de Sant Joan del Mercat⁷⁸ i també algunes restes de la parròquia de la Magdalena⁷⁹. De totes elles, la que resulta més propera al model descrit és la de Sant Llorenç, amb volta de canó apuntat reforçada per arcs torals, absis semicircular i portal al mur de ponent; els torals sostinguts per dobles columnes adossades rematades per capitells llisos que fan evident l'ascendència occitana del model. També pot veure's encara coronant el mur meridional que sobresurt del col·lateral, el sistema explicat de cornisa sostinguda per permòdols llisos que es generalitzarà en aquests edificis. L'església de Sant Martí, molt ben conservada, també ofereix una planta semblant, amb la volta de canó apuntada, reforçada per arcs torals i amb columnes simples adossades, amb funció de sosteniment, coronades igualment per capitells, en aquest cas ornamentats amb motius zoomòrfics i fitomòrfics molt sumaris, de relleu molt pla. A l'absis mostra també un seguit de columnes adossades per donar sosteniment a un conjunt d'arcs de mig punt que el circumden, coronades amb capitells semblants als de la nau. La porta primitiva, sòbria com la de Sant Llorenç (conservada), s'ubica al mur de migdia.

No hem conservat massa vestigis de les cases d'aquest període per poder analitzar llurs transformacions⁸⁰, emperò existeixen exemples forans que ens poden servir de referent i, en tot cas, tenim l'actual edifici de la Paeria, un palau particular del s. XIII que va pertànyer als Sanahuja i que els Paers de Lleida adquiriren al segle XIV per convertir-lo en seu del govern de la ciutat⁸¹. La disposició de la seva façana té com a paral·lel més proper, malgrat les reformes i transformacions, la façana del palau dels Marquesos de la Floresta de Tàrraga⁸²

l'arquitectura religiosa gòtica a les Terres de Lleida", pp. 513-521; també la guia recent editada per X. Compan - I. Puig - M. Niña, *L'església de Sant Llorenç de Lleida*.

⁷⁷ Sobre aquest temple J. Lladonosa, *La Antigua parroquia de San Martín de Lérida*; J. A. Adell, "Sant Martí", pp. 187-188; Fr. Fité, "Bisbat de Lleida. Art romànic: arquitectura i escultura monumental", pp. 304-305.

⁷⁸ J. Pleyan de Porta, *Apuntes de història de Lérida*, p. 441; J. R. González, "Sant Joan de la Plaça", p. 192; Fr. Fité, "Bisbat de Lleida. Art romànic: arquitectura i escultura monumental", p. 307; A. Velasco, "L'antiga església de Sant Joan de Lleida i la seva decoració escultòrica d'època romànica", pp. 397-436.

⁷⁹ J. Pleyan de Porta, *Apuntes de història de Lérida*, pp. 441-442; J. Bolós *et al.*, "Jaciment de l'antic portal de Magdalena", pp. 192-194.

⁸⁰ Els testimonis que posseïm són arqueològics, cas de les restes d'una casa de mitjans s. XIII aparegudes a la confluència de l'avinguda Blondel i carrer Cavallers –vid. *El Segrià, les Garrigues*, p. 140.

⁸¹ Per la Paeria vid. J.A. Tarragó, *La Casa de la Ciutat. La Paheria de Lleida. Notas para un ensayo*; J. Lladonosa, *Història de Lleida*, II, p. 469; J. R. González, "Casal de la Paeria", pp. 185-187.

⁸² Vid. R. Novell - A. Duran i Sanpere - A. Florensa, *El Palacio de los marqueses de la Floresta de Tàrraga*; J. Espinagosa, Fr. J. de Rueda, "Palau dels Marquesos de la Floresta", pp. 560-562.

i és comparable a les dels palaus que es poden veure, del s. XIII-XIV, a Cordes-sur-ciel⁸³ i, dins el panorama hispà, al palau dels reis de Navarra, a Estella⁸⁴.

4. Bibliografia

- Aillet, Cirille. *Les mozarabes. Christianisme, islamisation et arabisation en péninsule ibérique (IXe-XIIe siècles)*, Madrid, Casa Velázquez, 2010.
- Adell, Joan A. "Sant Ruf de Lleida", a *Catalunya Romànica. El Segrià, les Garrigues, el Pla d'Urgell, la Segarra, l'Urgell*, XXIV, Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, 1997, pp. 213-214.
- . "Sant Llorenç", a *Catalunya Romànica. El Segrià, les Garrigues, el Pla d'Urgell, la Segarra, El Segrià, les Garrigues, el Pla d'Urgell, la Segarra, l'Urgell*, XXIV, Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, 1997, pp. 190-191.
- . "Sant Martí", a *Catalunya Romànica. El Segrià, les Garrigues, el Pla d'Urgell, la Segarra, l'Urgell*, XXIV, Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, 1997, pp. 187-188.
- Adell Joan A et al. "Santa Maria d'Agramunt", a *Catalunya Romànica. El Segrià, les Garrigues, el Pla d'Urgell, la Segarra, l'Urgell*, XXIV, Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, 1997, pp. 493-515.
- Adroer, Anna M. *El palau reial major de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1979.
- . *Palaus reials de Catalunya*, Barcelona, Edicions 62, 2003.
- Alcoy, Rosa. "La pintura gòtica", a *Pintura antiga i medieval*, Barcelona, Ed. L'Isard, 1998, pp. 136-34 (Art de Catalunya, 8).
- . "Els primers cicles murals de la Seu Vella de Lleida", a *L'Art Gòtic a Catalunya. Pintura I (de l'inici a l'italianisme)*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2005, pp. 44-45.
- Aldana, Salvador. *València, la ciutat amurallada*, València, Generalitat Valenciana. Consell Valencià de Cultura, 2000 (Arquitectura. Sèrie minor).

⁸³ Vid. Cl. Targuebayde, *Cordes en Albigeois*; també hom pot consultar B. Crochet, *Les plus belles bastides du sud-ouest*, p. 66, on s'ofereix una interessant casa de Molières del s. XIII avançat.

⁸⁴ Darreres hipòtesis situen aquest palau com reial –vid. Cl. Fernández - J. Martínez - C. Martínez, *El arte románico en Navarra*, pp. 692-693.

- Alòs, Carme. "El creixement de madina Balaguer i el seu entorn territorial", a *Catàleg de la col·lecció de materials andalusins del Museu de la Noguera*, Balaguer, Museu de la Noguera, pp. 41-47.
- Alòs, Carme - Español, Francesca. "Sant Miquel de Camarasa", a *Catalunya Romànica. La Noguera*, XVII, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1994, pp. 313-321.
- Alòs, Carme - Solanes, Eva (Coords.). *Catàleg de la col·lecció de materials andalusins del Museu de la Noguera*, Museu de la Noguera, 2010.
- Altisent, Agustí. *Història de Poblet*, Poblet, Abadia de Poblet, 1974.
- Araguas, Philippe. "L'acte de naissance de la bóveda tabicada ou certificat de naturalisation de la voute catalane", a *Bulletin Monumental*, 156-2, 1998, pp. 129-136.
- . "Voûte à la Roussillon", a *Butlletí de la Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Jordi*, XIII, 1999, pp. 173-185.
- . *Brique et architecture dans l'Espagne médiévale (XIIIe-XVe siècles)*, Madrid, Casa de Velázquez, 2003.
- Bango, Isidro. "La catedral de Lleida. De la actualización de una vieja tipología templaria, conservadurismos y manierismos de su fábrica", a *Congrés de la Seu Vella de Lleida. Actes*, Lleida, la Paeria, 1991, pp. 29-37.
- . "La catedral de Lleida, último gran proyecto del románico catalan", a *Gombau de Camporrells bisbe de Lleida, a l'alba del segle XIII*, Lleida, Associació Amics de la Seu Vella de Lleida, 1996, pp. 17-42.
- Bergós, Joan. *La catedral Vella de Lleida*, Barcelona, ed. Barcino, 1928.
- Bertran, Prim. "L'organització eclesiàstica del Bisbat de Lleida", a *Catalunya Romànica. El Segrià, les Garrigues, el Pla d'Urgell, la Segarra, l'Urgell*, XXIV, Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, 1997, pp. 53-73.
- Boix, Jordi. *De Roda a Lleida*, Viella, Institut d'Estudis del Baix Cinca, 1998.
- Bolós, Jordi. "Ocupació i organització del territori de Lleida als segles XII-XIII", a *Catalunya Romànica. El Segrià, les Garrigues, el Pla d'Urgell, la Segarra, l'Urgell*, XXIV, Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, 1997, pp. 37-48.
- . *Dins les muralles. Carrers i oficis a la Lleida dels segles XIV i XV*, Lleida, Paeria/Pagès ed., 2008.
- . "Paisatge i societat al Segrià al segle XIII", a *Paisatge i societat a la Plana de Lleida a l'Edat Mitjana*, Lleida, Esapi/Temps, 17, 1993, pp. 49-57.
- . *Dins les muralles de la ciutat*, Lleida, Pagès ed. - Paeria, 2008.

- Jordi Bolós *et al.* "Jaciment de l'antic portal de Magdalena", a *Catalunya Romànica. El Segrià, les Garrigues, el Pla d'Urgell, la Segarra, l'Urgell*, XXIV, Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, 1997, pp. 192-194.
- Borras, Gonzalo M. *El arte mudèjar*, Teruel, Instituto de Estudios Turolenses, 1990.
- Bresch, Henri. "Le Jardin de l'Empire: le palais de Barcelone et la Sicile (1397-1410)", a *XV Congreso de la Historia de la Corona de Aragón* (Jaca, 1993), Zaragoza, Gobierno de Aragón, 1996, vol. 2, pp. 375-386.
- Busqueta, Joan J. "La restauració eclesiàstica", a *Lleida de l'Islam al Feudalisme*, Lleida, Ateneu Popular de Ponent, 1996, pp. 97-99 (Coneixes la teva ciutat?).
- Busqueta, Joan J. - Sardoy, Elena. "Testaments del segle XIII conservats a l'Arxiu Municipal de Lleida: lectura diplomàtica i transcripció", a *Gombau de Camporrells, bisbe de Lleida, a l'alba del segle XIII*, Lleida, Amics de la Seu Vella, 1996, pp. 115-143.
- Busqueta, Joan J. - Bolós, Jordi. "La ciutat de Lleida", a *Catalunya Romànica. El Segrià, les Garrigues, el Pla d'Urgell, la Segarra, l'Urgell*, XXIV, Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, pp. 131-133.
- Cabañero, Bernabé. *La techumbre mudèjar de la sala capitular del monasterio de Sijena (Huesca)*, Tarazona, Centro de Estudios Turiasonenses, 2000.
- . "El Palacio de la Aljafería de Zaragoza entre la tradición omeya y la renovación 'abbasí' y fatimí", a *La Aljafería y el arte del Islam Occidental en el siglo XI*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico (CSIC), 2012, pp. 201-248 (col. Actas Arte).
- Cabañero, Bernabé *et al.* (Ed.). *La Aljafería*, vol. I, Saragossa, Cortes de Aragón, 1998.
- Cabestany, Joan F. "El monestir de Santes Creus", a *L'Art Gòtic a Catalunya: Arquitectura I*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2002, pp. 105-119.
- Carrero, Eduardo. "La mezquita Mayor, Santa Maria l'Antiga i la Canònica de la Seu Vella de Lleida: historia de una confusión", a *Ante el nuevo milenio: raíces culturales, proyección y actualidad del arte español*. XIII Congreso Nacional de Historia del Arte (Granada, 31 de octubre - 3 de noviembre de 2000), Vol. 1, pp. 65-74.
- . "Sobre ámbitos arquitectónicos y vida reglar del clero. La Canònica de la Seu Vella de Lleida", a *Seu Vella. Anuari d'història i cultura*, 3, 2001, pp. 151-189.

- Carrero, Eduardo - Lorès, Imma. "L'antiga canonja de la Seu Vella de Lleida: noves aportacions a l'evolució arquitectònica del conjunt dels seus edificis", a *Seu Vella. Anuari d'Història i Cultura*, 1, 1999, pp. 15-93.
- Castillón, Francisco. *El castillo de Monzón*, Monzón, Ayuntamiento de Monzón, 1989.
- . "La colegiata de Santa María la Mayor, de Tamarite de Litera", a *Aragonia Sacra*, 6, 1991, pp. 83-111.
- . *La catedral de Santa María de Monzón y su diplomatario*, Osca, Diputación Provincial de Huesca, 1997.
- Company, Ximo - Puig, Isidre - Niñá, Meritxell. *L'església de Sant Llorenç de Lleida*, Lleida, La Imprenta CG, 2015 (Patrimoni Monumental i Artístic de Lleida).
- Corral, José L. "El sistema urbano en la Marca Superior de al-Andalus", a *Turiaso*, VII, 1987, pp. 23-64.
- Criado, Jesús. "Singularidad del arte mudèjar de Tarazona", a *Arte Mudèjar Aragónés. Patrimonio de la Humanidad. Actas del X Coloquio de Arte Aragónés*, Saragossa, Universidad de Zaragoza, 2002, pp. 85-143.
- Crochet, Bernard. *Les plus belles bastides du sud-ouest*, Rennes, Editions Ouest-France, 2012.
- Dalmases, Núria de - Jose Pitarch, Antoni. *L'època del Cister. Segle XIII*, Barcelona, ed. 62, 1985 (Història de l'Art Català, II).
- Díez, María E. *El arte mudèjar: expresión artística de una convivencia*, Granada, Universidad de Granada, 2001.
- Eiximenis, Francesc de. *Lo Crestià*, Barcelona, Ed. 62/La Caixa, 1983.
- . *Regiment de la cosa pública*, Barcelona, Imprenta Varias, 1927.
- Eritja, Xavier. "Cap a la conquesta feudal de Lleida (s. XI-XII)", a *Lleida de l'Islam al Feudalisme*, Lleida, Ateneu Popular de Ponent, 1996, pp. 85-96 (Coneixes la teva ciutat?).
- . "Entre la Lleida andalusina i la feudal (segles XI-XII). Un model de l'explotació rural", a *Paisatge i societat a la Plana de Lleida a l'Edat Mitjana*, Lleida, Universitat de Lleida, 1993, pp. 21-44.
- . "Cartes de població i colonització a l'àrea de Lleida (segona meitat del segle XII- principi del segle XIII)", a *Gombau de Camporrells, bisbe de Lleida, a l'alba del segle XIII*, Lleida, Amics de la Seu Vella, 1996, pp. 83-100.

- . “Les turre-almuniaie d’Avinganya”, a *Territori i Societat a l’Edat Mitjana*, I, 1997, pp. 179-189.
- . “Formació del patrimoni templar al territori de Lleida (1147-1156)”, a Enric Vicedo (Ed.), *Medi, territori i història Lleida*, Lleida, Pagès ed., 2004, pp. 39-55.
- Español, Francesca. “La catedral de Lleida: arquitectura y escultura trecentistas”, a *Actes del Congrés de la Seu Vella*, Lleida, La Paeria, 1991, pp. 181-213.
- . “El Castillo Real de Lérida en época medieval”, a *Anuario de Estudios Medievales*, 26, 1996, pp. 437-485.
- . “Les paroisses dans la ville: l’exemple de Lérida”, a *Les Cahiers de Saint-Michel-de-Cuxa*, XXX, 1999, pp. 141-152.
- . *El gòtic català*, Barcelona, Angle ed./Fundació Caixa de Manresa, 2002.
- Epalza, Mikel. “Espacios y sus funciones en la Ciudad árabe”, a *La Ciudad islámica*, Saragossa, Instituto Fernando el Católico, 1991, pp. 9-30.
- Espinagosa, Jaume - Rueda, Francesc J. de. “Palau dels Marquesos de la Floresta”, a *El Segrià, les Garrigues, el Pla d’Urgell, la Segarra, l’Urgell*, Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, 1997 pp. 560-562 (Catalunya Romànica, XXIV).
- Ewert, Christian. *Hallazgos en Balaguer y en la Aljafería de Zaragoza*, Madrid, Ministerio de Educación y Ciencia. Dirección General de Patrimonio Artístico, 1979.
- Fernández, José (Coord.), *Andalucía*, Madrid, Ediciones Encuentro, 1992.
- Fernández, Clara - Martínez, Javier - Martínez, Carlos, *El arte románico en Navarra*, Pamplona, Gobierno de Navarra, 2002.
- Fité, Francesc. “Escultura tardana: les portades de la denominada Escola de Lleida”, a *Congrés de la Seu Vella. Actes*, Lleida, la Paeria, 1991, pp. 77-91.
- . “La Seu Vella de Lleida i la introducció de l’arquitectura gòtica a Catalunya”, a *Acta Mediaevalia*, 25, 2003-2004, pp. 1071-1109.
- . “Senderes i hospitals del camí de Sant Jaume a Catalunya”, a *El camí de Sant Jaume i Catalunya. Actes del Congrés Internacional* (Barcelona, Cervera i Lleida els dies 16, 17 i 18 d’octubre de 2003), Barcelona, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 2007, pp. 333-350.
- . “Làpida sepulcral de Pere de Prenafeta”, a *Seu Vella, l’esplendor retrobada*, Lleida, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya - Fundació la Caixa, 2003, pp. 253-254.

- “Los profesionales de la construcción en la Edad Media”, a Begoña Alonso - Olatz Villanueva (Coord.), *Ars et scientia. Estudios sobre arquitectos y arquitectura* (s. XIII-XXI), Valladolid, Castilla Ed., 2008, pp. 15-60.
- “Bisbat de Lleida. Art romànic: arquitectura i escultura monumental”, a Joan-Ramon González (Coord.), *Arrels cristianes. Presència i significació del cristianisme en la història i la societat de Lleida, Temps de Forja. Els inicis i l'Alta Edat Mitjana. Segles V-XII*, vol. I, Lleida, Pagès ed./ Bisbat de Lleida, 2008, pp. 289-358.
- “Expansió de l'arquitectura religiosa gòtica a les terres de Lleida”, a Prim Bertran - Francesc Fité (Coords.), *Arrels cristianes. Presència i significació del cristianisme en la història i la societat de Lleida”. Temps de consolidació (La Baixa Edat Mitjana. Segles XIII-XV)*”, vol. II, Lleida, Pagès ed./ Bisbat de Lleida, 2008, pp. 491-540.
- “La Seu Vella de Lleida”, a Prim Bertran - Francesc Fité (Coords.), *Arrels cristianes. Presència i significació del cristianisme en la història i la societat de Lleida”. Temps de consolidació (La Baixa Edat Mitjana. Segles XIII-XV)*”, vol. II, Lleida, Pagès ed. - Bisbat de Lleida, 2008, pp. 397-446.
- “El santuari de Santa Maria del Merli, de la vila d'Alguaire: anàlisi artística del temple del segle XII”, a *El santuari de la Mare de Déu del Merli*, Lleida, Amics del Patrimoni Cultural d'Alguaire, 2011, pp. 13-25.
- “El santuari de Santa Maria del Merli de la vila d'Alguaire: anàlisi artística del temple del segle XIII”, a *Urtx. Revista d'humanitats de l'Urgell*, 25, 2008, pp. 255-267.
- “Devoción a los santos y sacralización en el mundo urbano medieval, a través de las fuentes. El ejemplo de Lleida”, a *Sanctorum*, 10, 2013, pp. 17-80.
- “Residencias reales de una corte itinerante: los palacios de los reyes de la confederación catalano-aragonesa. Algunas consideraciones”, a *Authority resistance in England and the Crown of Aragon (1100-1750)*, Northumbria University Medieval and Early Modern Research - University of Lleida, en premsa.
- “Models i evolució del portal en el romànic tardà de la Catalunya de Ponent, i la introducció dels nous models gòtics (s. XIII-XIV)”, a *Portalades gòtiques a la Corona d'Aragó. Congrés Internacional (Barcelona 10-12 desembre 2012)*, Barcelona, Amics de l'Art Romànic (filial de l'Institut d'Estudis Catalans), en premsa.
- “Notícia sobre pedreres, en època medieval, a l'àrea de Lleida, a través de les fonts documentals”, a *Les pedreres medievals a la Corona d'Aragó. Simposi*

- Internacional, 11-12 de novembre de 2013*, Barcelona, Amics de l'Art Romànic (Filial de l'Institut d'Estudis Catalans), en premsa.
- Fité, Francesc - Berlabé, Carmen - Fernández, Glòria. "Aproximació a la pintura mural", a *De pintura mural*, Lleida, Universitat de Lleida, 2001.
- Forey, Alan J. *The Templars in the Corona de Aragón*, Oxford University Press, 1973.
- Frankl, Paul. *Arquitectura gòtica*, Madrid, Cátedra, 2002.
- Fuguet, Joan. *L'arquitectura dels templers a Catalunya*, Barcelona, R. Dalmau editor, 1995.
- . "Castell de Gardeny" i "Santa Maria de Gardeny", a *Catalunya Romànica. El Segrià, les Garrigues, el Pla d'Urgell, la Segarra, l'Urgell*, XXIV, Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, 1997, pp. 199-201.
- . "El castell templer de Gardeny. Arquitectura i pintura del castell a la llum de les recents excavacions i restauració", a *Romànic tardà a les Terres de Lleida. Estudis sobre Vilagrassa. Estudis de la Jornada de treball XLII (Vilagrassa, 27 novembre 2011)*, Sant Martí de Riucorb, 2013, pp. 439-460.
- . "Los templarios en Cataluña. Historia y arquitectura", a *Simposio internacional. Las Órdenes Militares protagonistas de la Historia en el Medievo europeo (Monzón 26, 27 y 28 de febrero 2015)*, en premsa.
- Gallart, Josep - Giralt, Josep - Miró, Josep M. *L'excavació de la parròquia de Sant Martí de Lleida*, Lleida, 1991 (Monografies d'Arqueologia Urbana, 3).
- Gallart, Josep - Lorés, Imma - Macià, Montse - Ribes, Josep Ll. "L'arquitectura de la Seu Vella de Lleida: l'evolució de la capçalera", a *Lambard*, VIII, 1995, pp. 113-138.
- Gallart, Josep - Lorés, Imma - Macià, Montse - Ribes, Josep Ll. "Consideracions entorn de l'arquitectura de la Seu Vella de Lleida", a *Actes. Conservació del patrimoni monumental en la perspectiva del tercer mil·lenni. Restauració, ús i manteniment...nous criteris?*, Lleida, *Quaderns de l'Institut*, 16, 1999, pp. 111-171.
- Gardelles, Jacques. "Le prieuré de Sigena aux XIIe et XIIIe siècles: étude architectural", a *Bulletin Monumental*, 133, 1975, pp. 15-28.
- Gil, Isabel - Lorient, Anna - Payà, Xavier - Ribes, Josep Ll. *El conjunt monumental de la Suda. El castell del Rei i les restes arqueològiques del seu entorn*, Lleida, Empresa Municipal d'Urbanisme de Lleida, SL./ Ajuntament de Lleida, 2007.

- Giralt, Josep. "Castell Formós (o de Balaguer)", a *Catalunya Romànica. La Noguera*, XVII, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1994, pp. 225-238.
- González, Joan Ramon. "Sant Joan de la Plaça", a *Catalunya Romànica. El Segrià, les Garrigues, el Pla d'Urgell, la Segarra, l'Urgell*, XXIV, Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, 1997, p. 192.
- . "Casal de la Paeria", a *Catalunya Romànica. El Segrià, les Garrigues, el Pla d'Urgell, la Segarra, l'Urgell*, XXIV, Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, 1997, pp. 185-187.
- Guichard, Pierre. "Les villes d'al-Andalus et de l'Occident musulman aux premiers siècles de leur histoire. Une hypothèse recent", a Mercedes García Arenal (Ed.), *Genèse de la ville islamiques en al-Sandalus et au Maghreb occidental*, Madrid, Casa de Velázquez, CSIC, 1998, pp. 37-52.
- Junyent, Emili - Pérez, Arturo, *L'antiguitat, d'Iltirida a Ilerda*, Lleida, Pagès ed., 2003 (Història de Lleida, I).
- La luz de las imágenes. Catedral de Valencia 4 de febrero al 30 de junio de 1999*, València, Generalitat Valenciana -Arzobispado de Valencia, 1999.
- Lacoste, Jacques. "La cathedrale de Lérida: le debut de la sculpture", a *Ilerda*, XL, 1979, pp. 167-192.
- Lambert, Elie. "El arte gótico en España", Hans Karlinger (Coord.) *Arte gótico*, Barcelona, ed. Labor, 1932 (Història de l'Art, VII)
- . *El arte gótico en España, siglos XII-XIII*, Madrid, Cátedra, 1977.
- López, Rafael. *Arquitectura mudéjar*, Madrid, Cátedra, 2000.
- Lorés, Imma - X. Pallàs, I. Gil - A. Loriente, *La Seu Vella i el turó*, Lleida, Pagès editors, 2007.
- Lorient, Ana. "Madina Larida. El passat àrab de la ciutat de Lleida: les fonts arqueològiques", a *Lleida: de l'Islam al Feudalisme (segles VIII-XII)*, Lleida, Ateneu Popular de Ponent, 1996, pp. 9-38. (Coneixes la teva ciutat... ?).
- Lorient, Ana - Ribes, Josep Ll. "La Suda del segle XIII", a *Lleida: del municipi a l'Estudi General (s. XIII), Coneixes la teva ciutat?*, Lleida, Ateneu de Ponent de Lleida, 1997, pp. 68-72.
- Losito, Maria. *Castel del Monte e la cultura arabo-normanna in Federico II*, Bari, Mario Adda Editore, 2003.
- Lladonosa, Josep. *La Antigua parroquia de San Martín de Lérida*, Lleida, Artes gráficas Ilerda-P. Guimet, 1944.

- . “El arte románico en la ciudad de Lérida, influencias y escuelas artísticas que concurren”, a *Ciudad*, XVII, 1965, pp. 86-87.
- . “Santa María l’Antiga i la primitiva canonja de Lleida (1140-1278)”, a *Miscel·lània històrica catalana. Homenatge al pare Jaume Finestres, historiador de Poblet mort al 1769. Scriptorium Populeti*, 3, 1970, pp. 85-136.
- . *El templo románico-gótico de San Lorenzo de Lérida*, Lleida, impr. Escuela Provincial, 1972.
- . *La Suda, parròquia de la Seu de Lleida*, Lleida, Càtedra de Cultura Catalana “Samuel Gili Galla”, Institut d’Estudis Ilerdencs, 1979.
- . *Història de Lleida*, Lleida - Dilagro s.a. ed., 1991, vol. I.
- Macià, Montse - Adell, Joan A. “Sant Ruf de Lleida”, a *Catalunya Romànica. El Segrià, les Garrigues, el Pla d’Urgell, la Segarra, l’Urgell*, XXIV, Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, 1997, pp. 212-214.
- Macià, Montse - Ribes, Josep Ll. “Metrologia i proporcions harmòniques de la Seu Vella de Lleida (s. XIII)”, a *Butlletí del Museu Nacional d’Art de Catalunya*, 5, 2001, pp. 13-26.
- Macià, Montse - Ribes, Josep Ll. “La Seu Vella de Lleida”, a *L’art gòtic a Catalunya: Arquitectura I. Catedrals, monestris i altres edificis religiosos*, Barcelona, Enciclopèdia catalana, 2002, pp. 78-90.
- Madurell, José M. “La Aljafería Real de Zaragoza. Notas para su historia”, *Hispania. Revista Española de Historia*, XXI, 1961, pp. 495-548.
- Martinell, Cèsar. *El monestir de Poblet*, Barcelona, ed. Barcino, 1927.
- . *El monestir de Santes Creus*, Barcelona, ed. Barcino, 1929.
- .“Els templets dels claustres de Santes Creus i de Poblet. Dues fases d’un mateix tipus”, a *Miscellanea Populetana. Scriptorium Populeti*, I, 1966, pp. 187-207.
- Martínez, Pere Marc. “L’Orde del temple i el romànic tardà de l’Escola de Lleida”, a *Romànic tardà a les Terres de Lleida. Estudis sobre Vilagrassa. Estudis de la Jornada de treball XLII (Vilagrassa, 27 novembre 2011)*, Sant Martí de Riucorb, 2013, pp. 303-329.
- Martínez, José A. “Los castillos románicos y la tipología ‘Felipe Augusto’: su reflejo en las fortalezas aragoneses”, a *Homenaje a D. Federico Balaguer Sánchez*, Osca, Instituto de Estudios Altoaragoneses, 1987, pp. 43-64.

- Masoliver, Alexandre. "El monestir de Poblet", a *L'art gòtic a Catalunya. Arquitectura II (catedrals, monestirs i altres edificis religiosos) 2*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2003, pp. 199-202.
- Masoliver, Alexandre i Joan Albert Adell, "El monestir de Poblet", a *Catalunya Romànica*, XXI, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1995, pp. 553-576.
- Mateu, Dolors. "Documentos de 1306, 1310, 1336 y 1339 referentes a obras en el Castrum Ilerdae", a *Ilerda*, XL, 1979, pp. 231-234.
- Mesqui, Jean. *Châteaux et enceintes de la France Médiévale. De la défense à la résidence*, París, Picard, 1993, vol. I.
- Miret i Sans, Joaquim. *Les cases de templers i hospitalers en Catalunya. Aplech de noves i documents històrics*, Barcelona, Impremta de la Casa de la Caritat, 1910 (reed.).
- Monjo, Marta, "El naixement de madina Balaguer: el Pla d'Almatà (segles VIII-XII)", a *Catàleg de la col·lecció de materials andalusins del Museu de la Noguera*, Balaguer, 2010, pp. 21-28.
- Mutge i Vives, Josefa. *L'Aljama sarraïna de Lleida a l'Edat Mitjana. Aproximació a la seva història*, Barcelona, CSIC-Institució Milà i Fontanals, 1992.
- Novell, Ramon - Duran i Sanpere, Agustí - Florensa, Adolf. *El Palacio de los marqueses de la Floresta de Tàrrega*, Tàrrega, F. Camps Calmet, 1958.
- Palomares, Arturo. *La Colegiata de Santa María la Mayor de Tamarite de Litera*, a www.aragon.es/estaticos/GobiernoAragon/.../docs/.../146_150.pdf (26 de maig de 2016).
- Pascual, Eva. "Porta", a *Seu Vella, l'esplendor retrobada*, Lleida, Departament de Cultura. Generalitat de Catalunya - Fundació La Caixa, 2003, pp. 407-408.
- Pastor de Togneri, Reyna. *Del Islam al Cristianismo. En las fronteras de dos formacions económico-sociales*, Barcelona, Edic. Península, 1975 (Historia, ciencia y Sociedad, 124).
- Pérez Higuera, Teresa. "Los alcázares y Palacios hispano-musulmanes: paradigmes constructives de la arquitectura mudéjar castellana", a Miguel A. Castillo (Ed.), *Los alcázares reales*, Madrid, Fundación BBVA - A. Machado Libros s. a., 2001 (Debates sobre Arte, 13), pp. 37-57.
- Pijuan, Josep - Betriu, Carles (Coord.). *Lleida, la ciutat dels dos turons*, Lleida, Ateneu Popular de Ponent, 1992.
- Pladevall, Antoni (Dir.). *Catalunya Romànica. El Segrià, les Garrigues, el Pla d'Urgell, la Segarra, l'Urgell*, XXIV, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1997.

- Pleyan de Porta, Josep. *Apuntes de història de Lérida*, Lleida, Impr. De Carruez, 1873.
- Puig i Cadafalch, Josep. *L'escultura romànica a Catalunya*, Barcelona, ed. Alpha, 1949-1954, 3 vols (Monumenta Cataloniae, V-VII).
- Puig i Cadafalch, Josep – Falguera, Antonio de – Goday, José. *L'arquitectura romànica a Catalunya*, Barcelona, I.E.C., 1983, 3 vols. (ed. facsímil).
- Ribes, Josep Ll., *Traces medievals. Ars sine scientia. Proporcions harmòniques i construcció de la Seu Vella de Lleida (segle XIII)*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, 2003 (Quaderns de la sala d'arqueologia, 3).
- Riu - Barrera, Eduard. "Els palaus reials", a *L'art gòtic a Catalunya. Arquitectura III (dels palaus a les masies)*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2003, pp. 163-165.
- Sabaté, Flocel. *Alta edat mitjana*, Lleida, Pagès ed., 2003 (Història de Lleida, 2).
- Sarthou, Carlos - Navascués, Pedro. *Catedrales de España*, Madrid, Espasa-Calpe, 1990.
- Serra Desfilis, Amadeu. "Convivencia, asimilación y rechazo: el arte islámico en el reino de Valencia desde la conquista cristiana hasta las germanías (circa 1230-circa 1520)", a Luí Arcienaga García (Ed.), *Memoria y significado. Uso y recepción de los vestigios del pasado*, València, a *Quaderns*, 3, 2013, pp. 33-60.
- Targuebayde, Claire. *Cordes en Albigeois*, Toulouse, Privat, 1982.
- Tarifa, Maria J. - Criado, Jesús. "Los Guarrás: una familia de maestros de obras entre la tradición mudèjar y el Renacimiento", a *Turiaso*, 15, 2010-2011, pp. 172-217.
- Tarragó, José A. *La Casa de la Ciutat. La Paheria de Lleida. Notas para un ensayo*, Lleida, Ed. Ajuntament de Lleida, 1977.
- Torres Balbás, Leopoldo. *Arquitectura gòtica*, Madrid, ed. Plus Ultra, 1952 (Ars Hispaniae, VII).
- . "Iglesias del siglo XII al XIII con columnes gemelas en sus pilares", a *Obra dispersa, III*, Madrid, Instituto de España, 1985, pp. 81-123. (Archivo Español de Arte 76, 1946, pp. 129-132).
- Tous, Joan. *Signos de los canteros de la Seu Vella de Lleida y sus alrededores*, Lleida, Ajuntament de Lleida, 1982.
- Velasco, Alberto. "L'antiga església de Sant Joan de Lleida i la seva decoració escultòrica d'època romànica", a *Romànic tardà a les Terres de Lleida. Actes de la*

XLII Jornada de Treball. (Vilagrassa, 2011), Sant Martí de Riucorb, Grup de Recerques de les Terres de Ponent, 2013, pp. 397-436.

Velasco, Alberto - Fité, Francesc. "El castell Formós de Balaguer, escenari del poder comtal", a *Catàleg exposició 'O rei o res'* (23 novembre 2013 - 23 febrer 2014), en premsa.

Xandri, Joana - González, Juan R. - Pladevall, Antoni. "Mare de Déu dels Àngels de Vinganya", a *Catalunya Romànica. El Segrià, les Garrigues, el Pla d'Urgell, la Segarra, l'Urgell, XXIV*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1997, pp. 226-230.

Yarza, Joaquín. *Historia del arte hispánico II: la Edad Media*, Madrid, ed. Alhambra, 1980.

5. *Curriculum vitae*

Francesc Fité Llevot és professor titular d'Història de l'Art Antic i Medieval a la Universitat de Lleida. Es llicencià a la Universitat de Barcelona en Filosofia i Lletres (Història de l'Art) i en Història Medieval i es doctorà en aquesta mateixa universitat. Imparteix actualment docència d'Art Antic (època clàssica) i Medieval (d'època Alt Medieval, fins al Romànic, i d'Art Català de la Baixa Edat Mitjana).

Ha centrat la seva recerca en l'art i la història, d'època romànica, de l'antic vescomtat d'Ager, amb un interès especial per les torres i castells del segle XI. La segona àrea de recerca l'ha constituït l'antiga catedral de Lleida, dins el context urbà baix medieval de producció artística i artesanal, a la que ha dedicat una àmplia recerca documental i artística.

